

Gergely Katalin

Életrajz

Gergely Katalinnal az „Ember az embertelenségben” című projekt keretében ismerkedtem meg, amikor zsidómentőket, illetve olyan túlélőket kerestünk, akiket a holokauszt ideje alatt nem zsidók bűjtettek. Gergely Katalin Budán, a II. kerületben lakik. Környezete és ő maga is még őrzi a nagypolgári budapesti zsidóság világát. Öltözködése, hajviselete, megjelenése az eltűnt nagypolgári világról árulkodik. Családjáról tisztelettel, szüleiről túláradó, a mai napig élő őszinte szeretettel beszél.

Doktor Gergely Katalin vagyok, 1923. június huszadikán születtem egy budapesti nagypolgári zsidó családban. A dédszüleimről igazából semmit nem tudok, de gondolom, az apai nagyapámnak, doktor Glück Lajosnak a szülei értelmiségi család volt, mert egyetemre járaták a gyerekeket. Azt gondolom, hogy ők mind nagypolgári értelmiségi család lehettek. Úgy tudom, a nagyapámnak nem volt testvére. A nagyapám tisztí főorvos volt Abaúj-Torna megyében. Abaúj-Torna megye akkor még Nagy-Magyarországhoz tartozott. Még jóval a kiegyezés előtt [lásd: 1867-es kiegyezés], valamikor az 1850-es években született Kassán. A nagypapa 1891-ben halt meg, Ausztriában. Bécsben műtötték és kezelték gyomorrákkal. Akkor már három gyereke volt. Azt hiszem, ő vallásos volt.

A nagymamám, Pollatschek Katalin a híres Pollatschek Elemér professzornak volt a nővére [Pollatschek Elemér (Nagykároly, 1875 – Mauthausen, 1944) – orr-, fül- és gégeorvos. Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja. 1901-től az Erzsébet Királyné Szanatórium gégeszakorvosa, 1910-től a Pesti Izraelita Hitközség kórházának orr-fül-gégészeti osztályvezető főorvosa. 1916-tól a Budapesti Tudományegyetem magántanára. – A szerk.]. Az egy Európa híró gégészprofesszor volt. A nagymamám olyan 1860 körül születhetett Szatmárnémetiben [Szatmár vm.], a mai Románia területén, és Kassára ment férjhez a nagyapámhoz. Azt nem tudom, hogyan ismerkedtek meg, de azt hiszem, hogy Kassán ismerkedtek meg. Ott is házasodtak össze, és ott éltek, amíg a nagypapa meg nem halt. Biztos, hogy nagyon jó anyagi körülmények között éltek. Ha egy orvos el tudott menni Ausztriába megoperáltatni magát, holt biztos, hogy gazdagok voltak. A nagymama kitűnően beszélt nyelveket, hat nyelven beszélt. Francia, német, angol, szlovák, magyar. És biztosan beszélt jiddisül is. Egy nagyon vallásos család volt a Pollatschek család. Biztos, hogy beszélt jiddisül. Amikor az apuka németül beszélt, érdekes módon voltak olyan kifejezései, ami néha az öcsémnél is előjön: jiddis-német kifejezések.

A nagymama fiatalon maradt özvegy, három fiúgyermekkel [Artúr, Ernő és Oszkár]. Kilenc éves volt az apuka, amikor meghalt az apja. A gyerekeit a nagypapa és a családja vagyonából tartotta el. A nagypapa nagyon gazdag volt, meg a nagymama is egy nagyon gazdag családból származott. Azt

nem tudom, hogy miből lettek gazdagok, csak azt, hogy a nagymama testvéréé, a Pollatschek Eleméré volt aztán a Panacea Gyógyszervegyészeti Rt., az első magyar gyógyszergyár Magyarországon [A gyógyszer szakma Richter Gedeon (1872–1944) nevéhez köti az első magyar gyógyszergyár létrehozását, aki 1907-ben alapította meg gyógyszergyárát Kőbányán. A „Heti Világgazdaság” 2005. márciusi írása szerint pedig a Panacea Gyógyszervegyészeti Rt. történetének háttérében Erényi Béla gyógyszerész 1907-ben védjegyeztetett, Diána márkanéven forgalomba hozott sósborszeszkészítménye áll, melyet Erényi kezdetben saját üzletében árusított. A boltot a Diana Ipari és Kereskedelmi Rt. 1910-ben – a gyártási jogokkal együtt – megvásárolta, 1915-ben pedig leányvállalatot alapított, amely néhány évvel később átalakult, és felvette a Panacea Gyógyszervegyészeti Rt. nevet. (Az államosítás után az üzem a Magyar Likőripari Vállalat, majd a Budapesti Szeszipari Vállalat /Buszesz/ gyáregysége lett.) Természetesen nem zárható ki, hogy Pollatschek Elemérnek (vagy talán inkább egy másik testvérnek) voltak érdekeltségei a Panacea Gyógyszervegyészeti Rt.-ben. – A szerk.]. Ők gyártották a Fleitoxot. Akkor volt egy ilyen készítmény, amivel ölték a legyeket. A Fleitox, az volt az ő találmánya, és a Kígyó utcai patika volt az övé.

A nagymamám a nagypapa halála után egy keresztény táblabíróhoz, a Róth Feri bácsihoz akart feleségül menni. A nagymamát nem zavarta, hogy egy ortodox zsidó családból jön, és ő kitért, mert férjhez akart menni. Azt nem tudom, hogy honnan ismerte, de miatta áttért a katolikus hitre, és két fiát is áttértette, Artúr bácsi [apai nagybácsi] nem tért át. A századforduló körül tértek ki, amikor a Róth Feri bácsi megjelent mint esélyes férj. Akkor a nagymama kitért, és a fiúknak is ki kellett térni 1891 és 1900 között. Akkor akart a Róth Feri bácsihoz feleségül menni. De Róth Feri bácsi Marika nénit vette el, aki őskeresztény volt.

Kati nénit ismertem. Az apukám és a testvérei így hívták az anyjukat, hogy Kati néni. Azért lettem Katalin, mert mind a két nagyanyám Katalin volt. A Kati néni egy szeretetteli nagymama volt. Melegszívű, igazi jiddise máme. Mindig járt hozzánk, emlékszem, nekem mindig savanyú cukrot hozott. Engem imádott, mert úgy néztem ki, mint ő. A fiai imádták. Magázták, és kezet csókoltak mindig. Olyan anyaszeretet és olyan anyatisztelet volt, hogy én olyat nem is láttam, mint amilyen önáluk volt. És a fiúk nagyon magas szinten tartották el az anyjukat, amikor kereső foglalkozásúak lettek. A nagymamám a testvérével, Pollatschek Elemérrel tartotta a kapcsolatot. Mi is tartottuk vele és a gyerekeivel a kapcsolatot, de nem nagyon szorosán. Az apuka bérelt a Mártírok úton egy háromszobás lakást. A nagymama ott lakott egy ápolónővel. Agyvérzést kapott, és nem tudta ellátni magát. A fiai mindennap felmentek hozzá, és nekünk is minden héten fel kellett menni hozzá anyukával. A nagymama teljesen tájékozatlan volt időben, térben, helyben. Folyton a férjét várta haza, hogy a Lajos mikor jön haza, aki akkor már húsz vagy harminc éve halott volt. Nyilván alzheimeres volt, csak akkor ez még nem volt egy felismert betegség. A nagymama 1932-ben, hetvenkét évesen halt meg, Budapesten. A Farkasréti keresztény temetőbe temették.

Édesapám, doktor Gergely Oszkár Kassán született, 1882-ben. Az anyja nagyon szigorúan nevelte, de a gyerekkoráról semmit nem tudok. Apámhoz nem járt nevelőnő, mert a nagymama olyan spórolós volt, hogy a friss kenyeret feltette a szekrény tetejére, hogy a gyerekek nehogyan megegyék első nap. Zongorázni tanultak, ez biztos. Volt egy Herzl nevű kitűnő zongoraművésznő, az apuka unokatestvére, és annak az anyja zongoratanárnő volt, és ő tanította az apukát és a másik két fivért zongorázni. És németül jól beszélt az apuka. Az anyja nem nevelte őket vallásos zsidónak, de bár micvója mindegyik fiúnak volt. Színházba, operába rendszeresen mentek. Megvolt a zenei

műveltségük. Nem tudom, hogy milyen könyvtáruk volt, de azért egy olyan nagymama, aki hat nyelven beszélt, fel kell tételeznem, hogy tartott könyveket. Nagyon magyarnak tartották magukat. Ez teljes családi betegség volt a magyarságukkal.

Édesapám Kassán járt gimnáziumba, majd Kolozsváron végezte a jogi egyetemet, mert Kassán nem volt jogi egyetem [*Kassán csak jogakadémia volt, Kolozsváron viszont az 1872-ben fölállított Ferenc József Tudományegyetemnek volt állam- és jogtudományi kara is.* – A szerk.]. A bátyja is, az Ernő bácsi is Kolozsváron járt a jogi egyetemet. 1900-ban, amikor egyetemre mentek, a fiúk magyarosítottak Glückről Gergelyre. Aztán visszamentek Kassára, és a nagyanym a három fiúval felköltözött Budapestre. Hogy a legnagyobb fiú, Artúr bácsi Kassán mit csinált, azt nem tudom. Csak azt tudom, hogy 1910 körül kiment Amerikába, és ott lett mérnök. 1914-ben, a világháború idején már nem volt itt. A nagymama rettentő kardos asszony volt. Szerintem az Artúr bácsi azért ment ki Amerikába, hogy az anyai szárnyak alól szabaduljon.

Édesapám 1914-ben a magyar hadseregben szolgált, főhadnagy volt, és az olasz fronton harcolt. Hadikitüntetése is volt, nagyezüst [*Valószínűleg vitézségi érmet, annak nagyezüst fokozatát kapta, amely 1917-től tiszteknek is adható volt.* Lásd: rendjelek, kitüntetések. – A szerk.].

A fiúk rengeteget sportoltak, úsztak. A nagybácsim versenyszerűen evezett. Nem tudom, melyik klubban, de azt biztosan tudom, hogy nem a VAC-ban [lásd: Vívó és Atlétikai Club]. Apuka fiatalkorában magyar kardvívóbajnok volt, a magyar kardvívó csapatnak volt tagja. Ismerte Petschauer Attilát, Gerevich Aladárt [*Gerevich Aladár (1910–1991) – vívó, hatszoros olimpiai aranyérmes.* – A szerk.]. Volt egy zsidó vívóklub, a Hungária, később az apám annak az elnöke volt, és élete végéig a Vívószövetség alelnöke. Először főtitkára, aztán alelnöke. Főtitkárként rengeteg híres sportolót ismert.

Az anyai nagyapám, Löbl Ármin 1857-ben született. Märtschostrauból, az osztrák-cseh határmentéről származik. Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott, azért volt német neve. Ma ez Csehország [*Moravská Ostrava*]. A nagypapa testvéreiről semmit nem tudok, mert a nagypapa egyedül jött el Märtschostrauból, és itt semmi rokona nem volt. A nagypapa péklegény volt, majd Magyarországra jött, és Vácon telepedett le. Azt nem tudom, hogy hány éves lehetett a nagypapa, amikor Vácre jött, csak azt tudom, hogy azért jött, mert nagyon sok gyerek volt, és nem tudta eltartani a papát őket. A nagypapa nem volt nagyon tanult, az IQ-ja, szegénykémnek, nem volt nagyon magas, de zseniális üzletember volt. Amikor idejött, először elhelyezkedett valami üzletben, aztán megalapította az első magyar textilgyárat. Ő alapította az Első Magyar Kötő-Szövőgyárat Vácott. Nyilván elhelyezkedett ott, és aztán ő lett az igazgató [*Löbl Ármin 1889-ben alapított Kötő és Szövőgyárat, amely Vác főbb ipari létesítményei közé tartozott.* – A szerk.]. Ez tulajdonképpen nem textilszakma, hanem kötszövés. Szóval ilyen kötött anyagokat, dzsörzé, ilyeneket csináltak. Meg a fehérneműt, mert azelőtt abból csinálták a bugyikat, a kombinékat meg ezeket. A nagypapát a gyáralapításért Ferenc József lovaggá ültette [*Lovag – a nemes és a báró között álló nemesi fokozat volt Ausztriában; gyakran bizonyos rendjelek kísérője volt a lovagi cím.* – A szerk.]. Fölajánlották neki a bárói rangot is, de ő azt mondta, hogy annak az lenne az ára, hogy áttér a keresztény hitre, és ő azt nem vállalta. Most megjelent, már az őrségváltás [*vagyis a rendszerváltozás*] után egy újság, a „Váci Hírlap”, amiben benne volt Vác zsidó múltja. És abban benn volt Löbl Ármin mint zsidó nevezetesség és az anyuka nővérének a férje, a Stanberger Rezső bácsi, aki zsidó hitközségi elnök lett. Az örökölte a gyárat, és az is benne volt ebben az újságban. A

nagypapám rettentő patrióta volt, magyar és zsidó egyszerre. Az első világháborúban nagyon sok hadikölcsönt jegyzett, és elúszott az egész pénze [lásd: hadikötvény az Osztrák–Magyar Monarchiában].

A nagypapának kereskedelmi vénája volt, kifejlett üzleti érzéssel, a nagymama meg egy művelt, nagypolgári zsidó asszony volt. Bernfeld Katalinnak hívták. A nagymama 1921-ben halt meg Vácott, úgyhogy őt egyáltalán nem is ismertem. Azt nem tudom, hogy a nagymama hol született, de rengeteget volt Bécsben. Azt hiszem, hogy Ausztria területén születhetett. Ezen belül, hogy Bécsben vagy Burgenlandban, azt nem tudom. Őröla csak annyit tudok, hogy ragyogóan zongorázott, művészeti szinten, de nem a nyilvánosság előtt. Nagyon lenézte a nagypapát a származása miatt, mert rangon alulinak érezte. Nem tudom, hogy hogyan találkozhattak, és miért ment hozzá. A nagypapa anyanyelve cseh volt, és nagyon hibásan is beszélt magyarul. Egymás között németül beszéltek.

A nagypapa nagyon vallásos volt. Anyuka mindig vigyázott arra, hogy amikor a nagypapa jött, akkor mi nagy zsidók voltunk mindig. Templomba rendszeresen járt, és Vácon hitközségi elöljáró is volt. Az apai nagyszülőknek nem tudom, hogy kik voltak a barátai, de az anyai nagyszülőknek, mivel a nagypapa nagyon vallásos zsidó volt, gondolom, hogy csak zsidó baráti körök volt. Hitközségi elnök is azért lett nyilván, mert rá szavazott az egész mispóhá [*jiddis*: 'család']. Valahol Vác városában volt egy háza a nagypapának, ott éltek. A nagypapám, amikor a nagymama már nem élt, minden héten egyszer nálunk ebédelt, és ünnepeken egyszer nálunk volt, egyszer meg anyuka nővérénel.

A Löbl nagypapa nem nagyon volt olyan szeretetteli nagypapa. A nagypapától mindenki rettegett. Rémben tartotta a gyerekeit. Szerintem mindenki pucolt el Vácról, ahogy csak tudott. Az az érzésem. Nem tudom, mert ugye velem ezt nem közölték, mert fetisizálták a nagypapát ugye. Szerintem a nagypapa egy nagy zsarnok volt. Arra emlékszem, hogy Visegrádon volt egy nyaralónk, és kijött látogatóba, és amikor kirándultunk, akkor a nagypapa mindig öt lépéssel előbb ment. Szóval őmellette senki nem ment, mindenki utána kutyaolt. Én hat éves voltam, amikor meghalt, és tudom, hogy a szobába be kellett ülni és imádkozni, hogy most van a temetés. Mert ugye a szülők mentek a temetésre, és minket nem vittek el.

A nagyanyám halála után pár évvel a nagypapám másodszor is megnősült. Egy francia zsidó nőt vett el. Nagyon utálta mindenki, és Madame Rousseau-nak hívtuk. Anyuka imádta az anyját, és nem tetszett neki, hogy valaki elfoglalta a helyét. Azt tudom, hogy minden nap meg kellett hívnunk, mert a nagypapa ehhez ragaszkodott. Ők aztán nem sokat éltek együtt, talán öt-hat évet, mert nagypapa 1930-ban, bérlékben meghalt. Vácon megvan még a zsidó temetőben a nagypapa és a nagymama sírja. Persze a temető borzalmas állapotban van, de megvan még a nagypapa és a nagymama sírja. Vagy tizenöt éve voltunk a zsidó temetőben utoljára.

Édesanyám Vácott született, 1900. március huszonharmadikán. Jó nevelést kapott. Gazdag, nagypolgári családban nőtt fel. A család magas szinten tartotta el mind az öt gyereket, és aztán mindegyik nagyon jó anyagi körülmények közé került. Egyetemet végzett mind a két fiúgyerekük, a lánygyerekek pedig Bécsben tanultak zongorázni, hímezni meg horgolni, ugye ami akkor dívott. Vácre jártak polgári iskolába, utána pedig a lányok Bécsbe jártak egy apáca iskolába. Ott is laktak, és zongorázni meg hímezni tanultak. A gazdag zsidóéknál ez volt a módi. Volt egy ilyen iskola, ahova elküldték a gyerekeiket finom úri modort tanulni, zongorázni. Úri kislányokat neveltek, és

ilyen nem volt zsidóban. Tudom, mert mindig azt mondta anyuka, hogy nagyon utálták az apácákat. Olyan tizenöt-tizenhat éves koruktól húszéves korukig jártak oda. És ott csináltattak ruhákat nekik, onnan öltözködtek. Ez olyan fantasztikus, mert később, amikor mentek valahova, mondjuk, színházba, akkor kimentek előtte két héttel Bécsbe ruhákat rendelni.

Anyuka beszélt nyelveket. Nagyon jól tudott németül, és franciául is tanult. De amikor én már nagylány voltam, addigra anyuka már nem nagyon beszélte a franciát. A németet igen. Otthon egyébként mi is németül beszéltünk. Az édesanyámnak is német nevelőnője volt, mert a nagypapa is jobban beszélt németül, mint magyarul. De a gyerekek egymás között magyarul beszéltek. A nagymama, az anyuka anyja nagyon szépen zongorázott. Ő vezette be a kultúrát a családba. Intelligens, nyelveket beszélő, zenét szerető asszony volt, egy olyan dáma. De a nagypapa nem, mert ő még nagyon írni-olvasni sem tudott. Mint a novellában: „Mi lett volna, ha írni, olvasni tud? Akkor maradt volna sekrestyésnek a templomban.”

A nagypapa nagyon szigorúan nevelte a gyerekeit, de anyukám az anyját imádta. A nagypapa nagyon távolságtartó volt. Biztos, hogy szerette a gyerekeit, mert végeredményben mindent megadott nekik, de még velünk, unokákkal szemben is volt egyfajta távolságtartás. Amikor az anyukám szeretettel emlékezett meg a gyerekkoráról, akkor mindig az anyja szerepelt. Én nem ismertem a nagymamát, mert ő anyukának az esküvője előtt meghalt már. Nekem csak az van, amit úgy mondtak. A testvérek jó kapcsolatban voltak. Anyukának négy testvére volt. Anyuka volt a legkisebb. Róbert bácsi volt a legidősebb. Ő 1886 körül születhetett. A Tibi bácsi 1898-ban, Elza néni 1890 körül, Gréti néni úgy 1896-ban. Anyukám imádta az anyját és a Gréti néni is. A két lánytestvér, anyukám és Gréti néni nagyon szoros kapcsolatban voltak. Amikor a nagymama meghalt, akkor az anyuka Gréti nénihez költözött, aki akkor már férjnél volt, és vele élt Vácott. A fiúkkal való kapcsolatuk nem volt olyan jó, nem volt olyan intim. Elza néni meg korán férjhez ment, és elkerült otthonról. Nekem nyáron mindig oda kellett mennem egy hétre vagy két hétre Vádra, a nagynénimhez, aki reggel hatkor söprögette alattam a rekamiét, mert tisztasági örületben szenvedett. Elviselhetetlen volt!

Elza néni volt az idősebbik nővére az anyunak. Ő volt a Stanberger Rezsőnek a felesége. A Stanberger Rezső vitte a nagypapa gyárát egészen 1944-ig. Elza néni pedig otthon volt. Úgy csalta a Rezső bácsi az Elza nénit, mint a pinty, és mindig, amikor Pestre jött, telefonált az apunak, hogy készítsünk neki hurkát, kolbászt – mert kóserok voltak otthon, és ott nem lehetett, de ő nagyon szereti [lásd: étkezési törvények]. A Rezső bácsi lett aztán a hitközség elnöke. Aki zsidó volt, az rá szavazott, mert Rezső bácsi biztos lepénzelte őket, amilyen jó ember volt. És a Rezső bácsira volt jellemző, hogy amikor bejöttek a németek, akkor ugye nekem volt egy keresztény férjem. És akkor le kellett utaznunk Vádra, de nem mehettünk oda, mert akkor már csillagos lett a házuk [lásd: csillagos házak]. És akkor a Rezső bácsi átadott a férjemnek egy vaskazettát és egy bélyeggyűjteményt. És tekintettel arra, hogy ilyen buta volt a Rezső bácsi, azt mondta a férjemnek, hogy nem nagy érték, de biztosítsd a lakásodat a tízszeresére, mint eddig volt. És egyszer a Rezső bácsi telefonáltatott, hogy azonnal vigyük vissza, mert a polgármester kiverte belőle, hogy hol vannak az értékeik. Úgyhogy vissza kellett vinni, és a polgármester el is vitte az egészet.

Az Elza néniék Vácott, saját házban éltek, a Mária Terézia rakpart 4-ben. A házuk a Duna-parton, a Pokol-szigettel szemben volt. Vác egyik legszebb háza volt. Fürdőszoba, víz, világítás, minden. Ez egy ötszobás ház volt, barokk meg Schmidt bútorokkal berendezve, ez a Schmidt egy híres

bútorgyáros cég volt [lásd: *Schmidt Miksa*]. Csodálatosan szépen, gazdagon, nagypolgárian volt berendezve. Meg csodálatos télikert. Emlékszem, kaktuszok voltak a télikertben. Személyzetet is tartottak. Három személyzet volt. Volt egy szakácsnő és egy szobalány. És jött a mosónő. Lujza néni volt ott a házvezetőnő, ő a személyzeti szobában lakott. A bejárónő minden héten jött, mosott, vasalt, meg nagytakarított. A Lujza néni főzött, és az Elza nénivel együtt reggel hatkor már takarítottak. Azt nem tudom, hogy nevelőnő volt-e, anyuka nem mondta soha. Úgy tudom, hogy a ház körül kutyán kívül semmilyen állatot nem tartottak. Elza néniék nem nagyon olvastak. Az intelligenciakvótájuk olyan volt, ha eggyel kisebb lett volna, akkor fűszálak lettek volna. Újságot olvastak, „Az Est”-et [lásd: Az EST-konzern lapjai]. Színházba, operába ők nem jártak.

Anyuka másik nővére, a Gréti néni feleségül ment egy prágai bornagykereskedőhöz, Reismann Gézához, akinek a nagypapa bornagykereskedést nyitott Vácon. A nagypapa vett neki egy házat a Fő utcában. Emlékszem, egy zöld nagy fakapu volt, kerek, és fölötte volt, hogy Reismann ház. Még most is ott volt, amikor én húsz évvel ezelőtt kint voltam Vácon, még most is rajta volt a házon, hogy Reismann ház. A Gréti néni is otthon volt mint háztartásbeli. A férje családjából mindenki kint élt Prágában, azok nem jöttek ide, csak a Géza bácsi.

Az anyukának a fiatalabbik fiútestvére a Tibi bácsi, az gyógyszerész volt. Ő itt tanult gyógyszerészként. Miskolcra nősült, és a nagypapa ott vett neki egy patikát. Aztán az első felesége meghalt. Én nem voltam lent soha Miskolcon. A másik fiú, a legidősebb testvér, Róbert textilmérnök volt. Ő Breslauban [ma: Wrocław] végzett egyetemet, mert itt nem volt akkor még ilyen egyetem. Ő aztán hazajött, és itthon elsikkasztotta az apuka pénzét. Ez egy csibész gyerek volt, és az apuka és a Fischer Jenő bácsi [*Gergely Oszkár legjobb barátjáról van szó. – A szerk.*] vett neki egy harisnyafestőgyárat, mert semmit nem akart csinálni, lusta volt. Ilyen semmirekellő. Ő nem a nagypapa textilgyárába került, mert a nagypapa felismerte, hogy a textilgyár nem lesz sokáig, ha a Róbert bácsi ott van. És a harisnyafestőgyárat – már nem tudom, hogy mi is volt a neve – azt is elsikkasztotta a Róbert bácsi. Anyu nem nagyon volt jóban a fiútestvéreivel. A Róbert bácsival semmilyen kapcsolatot nem tartott, mert elsikkasztotta a család pénzét, a Tibi bácsi nagyon ritkán, amikor följött Pestre, akkor meglátogatta anyukát meg a Gréti nénit. Nagyon szép férfi volt, és nagyon szép volt a fia is, a legnagyobbik az első házasságból. Ő ludovikás lett, és amikor jött a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon], öngyilkos lett, mert kirúgták a Ludovikáról. Tibi bácsinak aztán lett még egy felesége, és ebből a házasságból is született két fia. Mindkettő Auschwitzban halt meg. Senki nem élte túl a holokausztot. Róbert bácsinak nem voltak gyerekei, de mindenki másnak igen. Az Elza néninek egy fia, azt agyonverték Vácon, munkatáborban. A Gréti néninek két lánya volt, azok hazajöttek Auschwitzból. Ők számoltak be anyuka haláláról. A családban mindenki vallásos volt. Úgy voltak, hogy tartották a halálozási évfordulót [lásd: *jahrzeit*], a nagyünnepeket. Azt hiszem, Gréti néni nem volt vallásos, de a hosszúnapot [Jom Kipur] tartották a papa miatt, mert a nagypapa nagyon vallásos volt.

Anyukám nem volt nagyon vallásos, csak amíg a nagypapa élt. A *jahrzeit*ot és a hosszúnapot betartotta. Arra emlékszem, hogy a *jahrzeit* ott volt héber betűkkel. Az egyik oldalon az anyjáié, a másik oldalon az apjáié. A hosszúnapot rettentően betartotta, és a Dohány utcai templomba akkor elment. Akkor nem evett. De úgy egyébként anyuka nem volt vallásos. És ezt is, azt hiszem, csak a nagypapa kedvéért csinálta, aztán csak megszokásból. Szédereste vagy ilyen nem volt nálunk soha, talán amikor hat éves voltam. Amikor elszakadt a szülői háztól, a zsidóság sem volt már neki fontos. Szerintem az Elza néni maradt vallásos még gyerekkorából. Elza néni rabszolgatermészet

volt, szóval amit neki parancsoltak, azt csinálta. Elza néni, mivel a nagypapa vallásos volt, vallásos maradt. A Stanberger is vallásos volt, hitközségi elnök volt, és ezért kóser koszt volt. Amikor jött Pestre, akkor ugye hurka, kolbász. Az anyuka meg a Gréti néni meg a Robi bácsi meg a Tibi bácsi egyéniségek voltak. Ezeket nem lehetett beskatulyázni.

A szüleimet egy Blauner Mór nevű ember mutatta be egymásnak. Ő volt az Ügyvédi Kamara főtitkára, majd az alelnöke [*Blauner Mór (1876-?) – ügyvéd, „egyik alapítója s első titkára volt az Országos Ügyvédszövetségnek. Egész fiatalon választmányi tagja lett a Budapesti Ügyvédi Kamarának, melynek főtitkári tisztségét 1914–20-ig viselte. A radikális polgári mozgalmakban vezető szerepet játszott, és kezdettől fogva titkára volt a már megszűnt Választójogi Ligának és az Országos Reformbizottságnak” (Magyar Zsidó Lexikon). – A szerk.]. Ő ismerte jól az anyuka családját, váci volt eredetileg, és mint kolléga ismerte az apukát. Szóval ő mind a kettővel, még az anyu és apu megismerkedése előtt jóban volt. Ő volt a sadhen, persze nem igazi sadhen volt, csak olyan maszek dolog. Erről gyakran beszéltek. Anyukám huszonkét éves volt, apukám tizennyolccal több, negyven éves. Apám sokáig agglegényként élt. Imádták az anyjukat, és ilyen „mama’s boy”-ok [*angol: ‘mama kedvencei’*] voltak. Az Ernő bácsi is elég későn nősült. Elvett egy nagyon gazdag zsidó nőt, aki csúnya volt, de el kellett venni, mert a nagymama úgy döntött, hogy itt nagy vagyonhoz lehet jutni. Az Erzsi néni szülei vettek egy gyönyörű lakást, és berendeztek mindent. Mire hazajöttek a nászútról, már más név volt kiírva, mert a nagymama elköltöztette őket. Szóval annyira matriarchális család volt. Az Ernő bácsi tulajdonképpen csak elegánsan űzte az ügyvédséget. Hevesen vettek egy óriási szőlőbirtokot, és a nagybácsim a szőlőbirtokkal foglalkozott főleg, télen Pesten volt, és akkor két-három ügyet, nagyon keveset intézett. De nem értett a szőlőhöz, és az a háborúig eléggé tönkrement, de megmaradt. Úgyhogy az egyik unokatestvérem, aki túlélte, az Ernő bácsi fia, az még a háború után visszakapott valami egész kis részt Hevesből. De majdnem az egész Heves az övék volt. Artúr bácsiról nem tudok, mert ő Amerikában nősült meg. Őt nem is ismertem.*

Anyuka és apuka elég rövid időn belül, pár hónap múlva, 1922. június tizenhatodikán házasodtak össze. Anyuka édesanyja akkor már nem élt, és anyuka a nővérénél lakott. Az apuka biztos, hogy szerelmi házasságot kötött, mert anyuka gyönyörű volt, és nagyon fiatal. Nagyon-nagyon jó házasság volt egyébként az utolsó pillanatig. Csak polgári esküvőt tartottak, mert anyuka még gyászban volt, és ez volt az egyetlen lehetőség, hogy összeházasodjanak [*Tehát az anyai nagymama halálát követő egy éven belül házasodtak össze. – A szerk.]. A nagypapa nagyon rossz néven vette, hogy később sem volt zsidó esküvő. A nagypapa – és mindenki – apukát zsidónak tartotta. Attól, hogy keresztvizet öntöttek rá a Róth Feri bácsi miatt, attól ő még zsidó volt. De nem viselkedett ő sem keresztényként, sem zsidóként. Sehogy sem viselkedett. Apuka egy világpolgár volt. Csak az anyuka, de az anyuka is csak muszájból volt vallásos. Egyszerűen közömbösek voltak a vallás iránt. Anyám a házassága előtt semmivel nem foglalkozott, úri kislány volt, aztán amikor apukával összeköltözött, háztartásbeli volt három személyzettel.*

Apuka mint fiatal végzett jogász egy ideig az adóhatóságnál dolgozott, és ott bedolgozta magát az adóügyekbe. Később könyvet is írt belőle. Aztán magánpraxisba kezdett a Hunyadi utcában, a nyolcadik kerületben, a Mária Terézia térnél. Adóval és pénzügyi joggal foglalkozott. Amikor megnősült, akkor már egy nagyon nagymenő ügyvéd volt. És nagyon nagy vállalatok voltak az ügyfelei. Főleg zsidó nagyvállalatok. A Goldberger Leó, a Baross Kávéház [*Annak idején ún. irodalmi kávéház volt a József körúton. – A szerk.].* tulajdonosa. Nagyon sok nagyvállalat. A Generali

Biztosító [Az Assicurazioni Generalit 1831-ben alapították Triesztben, mint az első olyan biztosítót, amely a biztosítás minden ágával foglalkozott (Olaszországban és külföldön egyaránt). 1832 óta a magyarországi biztosítási piacon is jelen van (az 1949–1989 közötti négy évtizedtől eltekintve). – A szerk.], aztán volt a Venetianer, az Odol gyárnak a tulajdonosa. A Sas utcában minden nagykereskedő. Apukának egy nagyon nagy ügyfélkörrel rendelkező irodája volt. Az irodában két alkalmazottal dolgozott; volt egy ügyvédjelölt, őt Barna Jenőnek hívták. Már rég letehetett volna az ügyvédi vizsgát, csak azt mondta, hogy nem teszi le, mert nem akar önálló ügyvéd lenni, mert apukánál sokkal jobban keres. A másik irodakisasszony volt. Gépelt meg adminisztrált, telefonált, meg ilyen dolgokat csinált. Időre voltak rendelve az ügyfelek, szóval ez nem olyan iroda volt, hogy ott rengetegen jöttek-mentek, hanem egész évben intézte az apuka az adóügyeiket, és akkor decemberben begyűjtötték az úgynevezett expenz-kvótát, a kiadást, és akkor fizetett az apukának az ügyfelek nagy része.

Az apámnak nagyon sok magas rangú barátja volt. Például Rassay Károly volt nagyon jó barátja, az „Esti Kurír”-os. Apuka aztán később be is lépett a szocdem pártba [lásd: MSZDP]. Aztán az akkor vívók – a Kabos Bandi [Kabos Endre (1906–1944) – vívó, Európa-bajnok és olimpiai bajnok, magántisztviselő. A Tisza István Vívó Club és az Újpesti Torna Egylet színeiben versenyzett. A Margit híd felrobbantásakor vesztette életét. – A szerk.]. Az országos főkapitány, a Szilaveczy Lajos bácsi, akinek zsidó felesége volt [Szilaveczy Lajos (1883–?) – államrendőrségi főtanácsos, 1903-tól teljesített szolgálatot az államrendőrség budapesti főkapitányságán. Kapitánnyá 1908-ban, tanácsossá. 1919-ben, főtanácsossá 1924-ben lépett elő. Felesége Wertheimer Friderika. – A szerk.]. A Szilaveczy Lajos bácsi volt az elnöke a Vívószövetségnek. Akkor a Koós Géza. Az egy zsidó fregattkapitány volt, a MEFTER-nél [Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság] dolgozott. Apuka őt Visegrádról ismerte. Nekik is ott volt egy nyaralójuk. És a Fischer Jenő bácsi. Fischer Jenő bácsi zsidó árvaházban nőtt fel, mert a szülei meghaltak közvetlenül a születése után. Az Urban und Schwarzenberg orvosi könyvkiadó vezérképviselőnek volt az ügyvédje, és apuka ügyfele volt [Az Ausztriában és Németországban működő Urban und Schwarzenberg kiadónak Magyarországon is volt vezérképviselője. – A szerk.]. Ő volt a legjobb barátunk. Azonkívül rokoni kapcsolat is fűzte hozzánk, mert az anyuka exsógornőjét elvette a Jenő bácsi testvére, a Misi bácsi. A Dunay Berci bácsi, aki szintén magyar bajnok volt [Dunay Bertalan (1877–1961) – kardvívó, tagja volt az 1912-es stockholmi olimpián győztes kardvívó csapatnak, 1920-ban magyar bajnokságot nyert, s többször ért el helyezést. Többször viselt tisztséget a Budapesti Budai Torna Egyletben (BBTE) és a Magyar Vívó Szövetségben. Fiai is sikeres vívók voltak. – A szerk.]. Én is őnála kezdtem vívni. Ők mind nagyon jó barátok voltak.

Az esküvő után anyuka és apuka, apuka Hunyadi utcai lakásába költöztek. Ott volt apukának egy nagy lakása meg az ügyvédi irodája, a Hunyadi utca 16-ban. Onnan elmentünk a Baross utcába, a Baross utca 43-ba 1929-ben, amikor én első elemibe kerültem. A Hunyadi utcában is volt ügyvédi iroda, de kisebb volt, mint a Baross utcai. A Baross utcai lakásra nem emlékszem, a Hunyadi utcára meg végképp nem emlékszem. A Baross utcából csak arra emlékszem, hogy egy lodzsa volt az egyik szobára. És arra is csak onnan emlékszem, hogy amikor már nagyobb voltam, és arra mentem, akkor megnéztem. Volt egy pék a házban. És azért költöztünk el, mert svábbogarak voltak a pékség miatt. Tíz évig laktunk itt, és innen mentünk a Kálmán utcába. Ez egy hatszobás lakás volt. Ott is volt iroda. Tehát a hatszobás lakásban volt egy váró és egy iroda, és négy szobában laktunk és a személyzeti szoba. A bútorokat vittük magunkkal. Nagyon szép bútorok

voltak. Az egyik volt egy Schmidt hálószoza, ilyen hófehér faragott, akkor volt egy ebédlő, egy óriási kihúzható asztallal, tizenkét személyre teríthető, tálalókkal, akkor volt egy úri szoba, akkor az irodában irodabútor volt, két írógép, íróasztal, aztán egy nagy asztal, amin könyvelnek. És akkor volt egy gyerekszoba három ágygal, egy nagy gyerekszoba, mert a német kisasszony is először ott aludt. És amikor én már nagyobb lány lettem, akkor az apukának az irodája mellett volt egy úgynevezett fogadószoba, és ott volt egy kanapés garnitúra, és akkor én már ott aludtam.

Miután a szüleim összeházasodtak, tizenegy hónapra rá születtem én, és rá tizenegy hónapra az öcsém. Szóval huszonkét hónapon belül mind a ketten megvoltunk. Kisasszonyok neveltek minket. Amikor egy éves voltam, már volt kisasszony. Amikor kisebbek voltunk, német kisasszonyunk volt, később pedig minden délután egy francia. A kisasszonyok vittek minket sétálni, az állatkertbe, a Margit-szigetre. A Margit-szigetre még bérletünk is volt. Huszonnyolc pengő volt egy bérlet, ha jól emlékszem. Vittek mindenfelé. A német kisasszonyt úgy hívták, hogy Anni Ulrich. Ott lakott velünk, a gyerekszobában. Minden holmija ott volt. Velünk volt egész héten, és minden vasárnap volt kimenője. A nevelőnőnk akkor ment el, amikor Hitler elfoglalta Ausztriát [lásd: Anschluss]. Akkor a kisasszony önként, dalolva visszaroht, hogy jaj, a Hitlert nehty lekésse. Az hiszem, 1938-ban ment el az Anni. A francia kisasszony nem lakott velünk. Volt még egy szobalány, a Bözsi és egy szakácsnő, a Viki néni. Ők 1944. március huszonötig voltak, mert amikor már a németek itt voltak, akkor kijött, hogy zsidó nem tarthatott személyzetet [1944 áprilisában rendelettel megtiltották a zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazását. – A szerk.]. Addig minden nap reggeltől estig ott voltak. A Bözsi reggel kitakarított, a Viki néni főzött. Bevásárolni nem kellett. Megrendeltek mindent, és házhoz szállították. A fűszeres, a hentes. Mindent szállítottak. Nem kellett mindig fizetni. Egy könyv volt, és hétvégén feljöttek inkasszálni. A tejet meg a zsömlét reggel házhoz hozták. És az anyuka letelefonált a fűszeresnek, hogy miket küldjön, és akkor fölküldték. Szóval nem volt cipekedés vagy ilyen. És a hentesé volt a ház, amiben laktunk, és az is fölküldte. Csak nyáron volt bevásárlás, Visegrádon, ott nem küldtek semmit házhoz. Mindenkinek volt egy nap kimenője úgy, hogy egy személyzet mindig otthon maradt. A szobalány nagyon rendes volt. Az egy visegrádi sváb volt, és az el is dugott egy-két holmit 1944-ben. Nekünk a személyzetet magáznunk kellett.

A szülőkkel hétköznap főleg csak együtt ebédeltünk. Szombat, vasárnap együtt voltunk, nyaralni együtt voltunk. Az ebédhez egy órakor pontosan meg kellett jelenni, kezét mosni, körülülni az asztalt, és ebéd közben lehetőleg nem volt szabad a gyerekeknek beszélni. A szobalány hozta be a levest, amikor anyuka csöngetett. Volt a csilláron egy ilyen lógó csöngő. Csöngetett, akkor leszedte, akkor hozta a másikat, szóval mi nem keltünk föl ebéd közben. Senki. A szülők beszélgettek, velünk akkor, amikor már nagyobbak voltunk. Beszámoltunk az iskoláról meg ilyenekről, de főleg egymással beszélgettek. De amikor kicsik voltunk, akkor nem volt szabad. A nagypapának volt szerintem a metódusa, hogy a gyerek nem beszél az asztalnál. Persze náluk öt volt, és ha mind az öt elkezd karattyolni, gondolom, Babilon [bábeli zűrzavar] lett volna. Apukával mi főleg ebéd közben beszéltünk. Beszámoltunk az iskoláról neki. Mert ugye hatig volt az iroda, az ügyfélfogadás, és apuka hatkor elment tarokkozni. Az volt a kedvenc sportja. Pesten a Baross Kávéházba járt. Ez, ha a Baross utcától kimegy a körút felé, akkor balkéz felé volt, egy nagy sarokkávéház volt. Ez a kávéház egy Gellért Zsigmond nevű zsidóé volt. Nagyon gazdag volt a Gellért. A világháború alatt deportálták. Az apukának onnan eredt ez a helyválasztása, hogy a Baross utcában laktunk. Először még a Bodó Kávéházba járt, az is ott volt szemben velünk, és

aztán a Bodó megszűnt. Ezután a Barossba járt minden nap egészen addig, amíg el nem vitték a németek internálótáborba. Én azt hiszem, hogy itt csak keresztények voltak, de ezek nem barátok voltak. Ezek csak kártyapartnerek voltak. Például a Tenger Xavér, aki a MABI-nak volt az elnöke. A MABI volt a Magyar Alkalmazottak Biztosítási Intézete [*A MABI a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének rövidítése. – A szerk.*]. Ezekhez mind fordultam, hogy segítsenek, anyukát amikor elvitték. Mindegyik ígérte, de egyik sem segített.

Otthon egymással németül beszéltünk. Az öcsém, amikor első elemibe járt, nem is tudott magyarul. Amikor iskolába kezdtünk járni, minden reggel a német fräulein elkísért bennünket az iskolába, értünk jött, és hazamentünk ebédelni. Mindig együtt ebédeltünk a szülőkkel. Azután délután leckét írtunk, franciaórán voltunk. A nyelvtanulásban anyuka döntött. Az öcsémnek volt egy olasztanára, doktor Sebesta. Az öcsém a Bank utcai iskolába járt, és ott olaszul tanultak. Mi francia-németet tanultunk a Mária Teréziában, ők olasz-németet. És tekintettel arra, hogy az öcsém semmit nem volt hajlandó tanulni – nagyszerűen számolt –, vettek egy olasztanárt mellé. És az velünk is nyaralt Visegrádon. Amikor én már nagyobb lány lettem, akkor angolul is tanultam. Meg sportoltam. Vívam versenyszerűen az Újpesti Torna Egyletben, az Aschner Lipótnál. Ő volt a mesterem [*Az Újpesti Torna Egylet 1885-ben alakult. A klub felfejlesztésében jelentős szerepe volt Aschner Lipótnak (1872–1952), aki az Egyesült Izzólámpa és Villamossági RT vezérigazgatójaként jelentős sportmecénási tevékenységet fejtett ki az 1920–30-as években. – A szerk.*]. KISOK-bajnok is voltam. És teniszeztam is Visegrádon. Ott volt egy tenispálya, és nyáron mindig teniszeztünk. Úgy hétéves korunktól zongorázni is tanultunk. Az öcsém hat volt. Otthon volt egy zongoratanárnőm. Komáromy Gabriellának hívták, és annak a nagybátyja, a Komáromy Lajos lett az Opera igazgatója a felszabadulás után [*Komáromy Pál operaénekesről (1892–1966) van szó, aki a német megszállás után nem szerepelhetett Magyarországon. 1945–47-ben a budapesti Operaház igazgatója volt, irányításával az Opera alig néhány héttel az ostrom után (1945. március 15., Bánk bán) már megnyitotta kapuit. 1948-ban nyugdíjazták. – A szerk.*]. Klasszikus zongorát, Czerny-Chovánt játszottunk [*Több nemzedék kezdte zongoratanulmányait Chován Kálmán Czerny-átdolgozása alapján („Előtanulmányok Czerny „Kézügyesség iskolájá”-hoz). – A szerk.*]. Az volt az első zongorafüzetünk. Meg Dohnányit játszottunk [*Dohnányi Ernő (1877–1960) – zongoraművész, karmester és zeneszerző, a budapesti Zeneakadémia zongoratanára, később a zeneszerzés és zongoraosztályok professzora volt a Zeneművészeti Főiskolán, majd az intézet fő-zeneigazgatója is. 1945-től Nyugaton élt. – A szerk.*]. Az öcsém nagyon szépen játszott. Egyszer elvitt minket a Zeneakadémiára anyuka, hogy nézzenek meg, és azt mondta a Kéri-Szántó – az volt akkor a professzor [*Kéri-Szántó Imre*]: „A kislányra egy fillért se költsenek többet, mert tehetségtelen!” De szerettem a zenét szörnyen. Szegény apuka, mindig, amikor gyakoroltam, ugye az ebédlőben volt a zongora, az egy óriási, harminc négyzetméteres szoba volt, és mellette az apuka fogadószobája és mellette az iroda. És mindig tudta, hogy hol fogok hibázni. Nagyszerű hallása volt. Mindent hallás után lejátszott. És amikor tudta, hogy most jön a hiba, akkor ideges lett, és azt mondta, hogy hagyjuk abba. Én olyan tizenhárom-tizennégy évesen hagytam abba a zongorázást, de koncertre kötelesek voltunk járni. Operába jártam, Zeneakadémiára jártam. A Zeneakadémiára kötelező volt elmenni. Amikor már nagyobbak voltunk, bérletünk volt, és jött velünk a fräulein. Operabérletünk volt a harmadik emeletre.

Költészeti körökre is jártam a barátnőimmal, de ezt én választottam. A Vajda János Körbe [lásd: Vajda János Társaság] jártam az Erzsébet körútra. Itt volt minden. Mi nem tanultunk se Adyt, se

Kosztolányit, se Babitsot, mert ez akkor még az iskolában nem volt. Megálltunk Arany Jánosnál, Tompa Mihálynál meg Petőfi Sándornál. Meg ilyen, hogy József Attila, fogalmunk sem volt. Ott szerettük meg a barátnőimmal. Adyról meg a többi íróról életemben ott hallottam először, ezeken az irodalmi esteken. Jártunk minden héten, akkor már olyan tizenhat évesek voltunk. Színházba is jártunk. Volt egy barátnőm, a Reiner Évi, és annak az anyukája mindig vitt minket mindenhova. Imádott járni, és akkor mindig vitt minket. De még az iskolával is jártunk színházba. Akkor még volt kötelezően. Vasárnap délelőttönként a Nemzeti Színházba mentünk meg a Városi Színházba, ami most az Erkel. Amikor én már tizenöt-tizenhat éves voltam, akkor már a barátnőimmal jártam a Szépművészeti Múzeumba, a Nemzetibe. Szóval én bennem rendkívül sok kultúrigény volt. Olyan is, amit nem oktrojált rám a család. Az olvasmányokat is nagyon szerettem. Főleg ennek a Reiner Évinek az anyja, ezek borzasztóan örültek, mert a Reiner Évi, a Kemény Klári meg én nagyon kultúrszomjasak voltunk. És ezek abban éltek ki magukat, hogy minket képeztek. Aztán a MIEFHOE-ba is jártam. A Székely Mihály lépett ott föl, a Raskó Magda [*Székely Mihály (1901-1963) – operaénekes, 22 éves korától haláláig az Operaház tagja. Alakításai közül kiemelkednek a Mozart-operák és Bartók „Kékszakállú herceg”-e, amely szinte egygyé olvadt az ő nevével; Raskó Magda (1919-1992) – szoprán énekesnő. A Nemzeti Zenedében tanult éneket, 1945-ben az Operaház tagja lett, és 25 évig volt a színház magánénekesnője. – A szerk.*]. Oda jártunk operába is. Az a Csáky utcában volt. Meg bálba is jártunk. Ugye volt MIEFHOE-bál is. De én jártam zsidó bálba, keresztény bálba. Mindenféle bálba jártam, ahova lehetett, meg tánciskolába.

Mi egyáltalán nem éltünk vallásos életet. Se zsidót, se keresztényt. Semmilyen. Karácsonyt tartottunk, mert akkor ajándékot lehetett kapni. Karácsonyfánk is volt. És Mikulást. Akkor kitettük a cipőnket. A hosszúnapot [Jom Kipur] tartottuk, végig tartottuk. Anyu meg én. De már a testvérem nem. De hát őt már kisgyerek korában kikeresztelték. És hosszúnapon, mert tudta, hogy imádtam enni – mert olyan smucig volt –, közölte, hogy most elvisz cukrászdába, és ehetek, amit akarok. Hosszúnapon apukáék legjobb barátai, a Fischer Jenő bácsiék jöttek velünk a Dohány utcai templomba. Ő egy nagyon-nagyon vallásos zsidó volt. Az apuka és az Imre, ők nem jöttek. A családban ez ilyen osztott békés egymás mellett élés volt. Ha retrospektíve nézem, játszottuk a vallást. Mind a kettőt. Az öcsém a keresztényt, én meg a zsidót. De az öcsém nem járt templomba, és nagyrészt csak zsidó barátai voltak. Én pénteken gyertyát gyújtottam, de nem tudtam a gyufát meggyújtani még kiskoromban, és akkor az öcsém gyújtotta meg a gyufát és én a gyertyát. Szóval ennyire békés egymás mellett élés volt.

Tudtam, hogy van Hanuka, Pészah, mindent. De szédereste, ilyen nem volt. Az volt, hogy a barátnőméknél volt szédereste, és akkor oda mentem. Az előfordult. Amíg a nagypapa élt, biztos, hogy volt valami, de a szüleimnél már nem. Zsinagógába is jártam, pénteken az iskolával, a Mária Teréziával. Minden zsidó ünnepen, szegény Schwarz Jakab – az egy vallástudós volt, az volt a mi rabbink – vitt minket mindig a Dohány utcába [lásd: Dohány utcai zsinagóga] [*Schwarz Jakab 1884-ben született Nagyváradon. A budapesti Rabbiképző Intézetben tanult, 1911-ben avatták rabbivá, és ekkortól volt a Pesti Izraelita Hitközség vallástanára is. Cikkei a „Magyar Zsidó Szemlé”-ben jelentek meg. (A Magyar Zsidó Lexikon alapján). – A szerk.*]. És időnként a Csáky utcába [*Az újlipótvárosi Csáky utcai templomkörzet zsinagógájáról van szó. – A szerk.*]. Nem minden pénteken, de volt, amikor vitt. A szüleim nem mentek, csak én mentem a barátnőimmal, a Reiner Évivel, a Kemény Klárral. És a szüleim ezt teljesen rendben valónak tartották. Ilyen dolgokba nem szóltak bele, nem akarták ránk kényszeríteni az akaratukat. Én megtanultam mindent. Olyan voltam, mint

az itatóspapír. Mindent magamba szívtam, de nem azért, mert valami meggyőződés, hanem mert ezt is kultúrának tartottam, ugyanúgy, mint a keresztény vallást. Az Újszövetséget is elolvastam. A mohamedán vallást is tanulmányoztam. Mindent fölittam, amit csak lehetett tanulni. De semmi vallási meggyőződésem nem volt. Gyakorlatilag én azt hiszem, hogy az istenhit megfoghatatlan volt, legalábbis nekem. Én sose voltam olyan, hogy valami miatt imádkoztam. Csak amikor az anyámat elvitték, akkor. Akkor minden templomba elmentem imádkozni.

Anyuka úriasszony volt. Minden áldott nap fodrászhoz ment. Vasárnap a fodrász jött hozzánk. Délelőtt a városba ment, bevásárolt. Ebédre, egykor otthon kellett lenni, és ebédelni. Ebéd után lepihent, délután bridzsezett. Mindig más barátnőnél bridzseztek. Este meg mentek apukával vendégségbe meg színházba. Szóval gyakorlatilag semmi hasznosat nem csinált, szegénykém. Az anyám baráti köre, azt hiszem, hogy eléggé belterjes volt. Hogy ő Vácott kivel barátkozott, azt nem tudom. A Janka néni ismertem, ő volt anyuka legjobb barátja. Egy ékszerésznek volt a lánya és a testvére, a Flóra néni. Nagyon-nagyon gazdagok voltak. Ők abszolút karakterisztikus zsidók voltak. Lerítt róluk, annyira nem asszimilálódtak se külsőben, se beszédben, se semmiben. Ötszáz lépésről lerítt róluk, hogy zsidók. Nagyon csúnyák és nagyon gazdagok voltak. Finom eleganciával öltözködtek, de nem az arisztokratikussal, hanem a gazdag eleganciával, ékszerekkel, megcsinált loknikkal, soha egy haj nem állt arrébb. Flóra néni, Janka néni és anyuka is összejártak. Rendszeresen, heti találkozásokban. Ilyenkor csak beszélgettek és vásároltak, semmi mást.

Janka néni olyan csúnya volt, hogy a nászéjszaka előtt megszökött a férje. A házassági aktus a zsidó templomban meg az anyakönyvvézető előtt megvolt, majd amikor visszavonultak, a pasi azt mondta, hogy inkább nem kell a hozomány, és elment. És az anyu mindenképpen férjhez akarta adni. Ugye apukának nagyon sok nagyon gazdag zsidó ügyfele volt, többek közt. És akkor az anyuka egyszer összeszervezte, hogy elmennek együtt vacsorázni, és ő vitte a Janka néni, és apuka, szegény, nem tudott róla. És amikor éppen másnap anyuka készült elmenni otthonról, berohant a vőlegényjelölt, és németül azt mondta: „Azt hiszi, hogy én egy csirkefogó vagyok!” Ő nőszülni akart, az anyuka meg Janka néni kommandálta.

Nyáron anyukáék elmentek Palicsra meg Bledbe apukával meg a baráti körből, főleg a Fischer Jenőék mentek velük [*Palics Szabadkához tartozó fürdő és gyógyfürdő volt Bács-Bodrog vármegyében, egy 696 hektár területű tó partján. Bled üdülőhely a Bled tó mellett, Szlovéniában. – A szerk.*]. Meg Abbáziába meg San Remóba [*Abbázia a korabeli középosztály kedvelt fürdőhelye volt Isztrián, San Remo pedig az olasz Riviera egyik leglátogatottabb üdülőhelye volt. – A szerk.*]. Janka néni is vitték egyszer-egyszer, de aztán az apuka föllázadt. Jártak együtt színházba, de az apuka társaságában. Anyuka mindig csak apukával ment színházba, moziba. Az nem létezett, hogy egyedül. És akkor vitték a Janka néni. Ők túléltek a második világháborút. Ővelük találkoztam a háború után. Megkerestek. De gyerekkori barátairól másról nem tudok, a polgári iskolából sem.

Az apuka hozta a házba az intellektuális életet. Rengeteget olvasott, de inkább csak újságokat. Járt hozzánk az „Újság”, az „Esti Kurir” [*Rassay Károly lapja*] és az „Est” [lásd: Az EST-konzern lapjai]. Az apu olvasta mind a három újságot. De anyu, azt hiszem, nem nagyon olvasott politikai részt.

A szüleimnek nagyon nagy baráti körük volt, nagy társadalmi életet éltek. Mondhatnám, igazi intellektuális életet éltek. A baráti társaságuk is csupa zsidó értelmiségi volt. Csak nagyon kevés keresztény barátjuk volt. Azt hiszem, a keresztények mindig is bizonyos távolságot tartottak. A baráti társaságba, emlékszem, rendszeresen jártak politikusok, de főleg a gazdag nagypolgári zsidó

értelmiség. A Román Ernő, a híres építész, az is a feleségével [A 20. század első felében dolgozó építész, számos nagy középület és bérház tervezésében vett részt a kor neves építészeivel és Miklós nevű testvérével (Gozsdu-udvar – Holló u. 12. /1900-as évek/; Goldschneider-ház – Síp u. 7./ 1910/; Glückmann-ház – Rumbach u., /1913/). – A szerk.]. De a legjobb barátjuk a Fischer Jenő bácsiék voltak. A barátok rendszeresen jártak hozzánk, de el is mentek. Ez így forgott. Gyakran voltak nálunk vendégek. Amikor a baráti társaság nálunk jött össze, oda beengedtek minket, és ugye akkor nekünk produkálni kellett magunkat: zongorázni kellett, meg verset mondani, meg játszottunk. A kisasszonyunk írt egy olyan jelenetet, hogy az öcsém volt az ördög, én voltam a kisangyal. Szóval ilyen dolgokat a vendégek előtt. De én főleg szavaltam. Én nagyon szépen szavaltam. Az öcsém pedig nagyon szépen zongorázott. Csodálatosan zongorázott. És aztán „menjetek szépen a szobákba tanulni, játszani”. Ennyi volt a szülőkkel az esti program. Ez olyan öt-hat éves korunktól tizenégy-tizenöt éves korunkig volt. Aztán már nem kellett produkálni. Emlékszem, hogy Bartók „Este a székelyeknél”, azt játszottam utoljára karácsonykor egyszer a vendégeknek. A szülők rendszeresen jártak színházba, koncertre, operába, mindenhova, de csak a barátaikkal. Külföldi baráti kapcsolataik nemigen voltak. Apuka levelezett az amerikai bátyjával, de más külföldi kapcsolatunk nem volt.

Télen, karácsony körül anyukáék eljártak pihenni Marienbadba, Karlsbadba és Abbáziába [lásd: fürdő- és üdülőhelyek az Osztrák-Magyar Monarchiában]. Oda is mindig a barátaikkal mentek. Mi, gyerekek soha nem mentünk velük külföldre. Anyukáék egyszer engem elvittek Abbáziába és Franzenbadba meg Vihnyére, mert volt egy homloküreg-gyulladásom, és az orvos azt mondta, hogy nagyon jó lenne, ha sós levegőn lennék [Franzenbad híres csehországi gyógyfürdő, mai neve Frantiskovy Lazne. Vihnye Vihnyepeszerényhez tartozó fürdő Selmezbánya közelében, ahol vasas hévíz található. – A szerk.]. De akkor még nagyon pici voltam. Még bilit is vittek velem. Meg egyszer engem elvitt anyuka tizenhét éves koromban a Magas-Tátrába, Matlárházára [Matlárháza – Hunfalvához tartozó nyaralótelep volt Szepes vm.-ben, a Magas-Tátrában, 900 méter tengerszint feletti magasságban. – A szerk.]. Abbáziába biztos, hogy homloküreg-gyulladás miatt vittek, de hogy Matlárházára miért vittek el, azt nem tudom. A Tátrában anyukával ketten voltunk két hétig, apuka minden nap telefonált. Ez egy nagyon szép szálloda volt. Egész nap semmit nem csináltunk, csak sétáltunk. Ők nyáron nem jártak ezekre a helyekre.

A nyarat mindig Visegrádon töltöttük. A visegrádi nyaralónk egy nagyon szép, ötszobás, fürdőszobás, konyhás, személyzeti szobás ház volt, és volt külön egy kétszoba-konyhás ház, ami házmesterlakásként funkcionált. Télen a házmester mindig bement a mi lakásunkba lakni, mert az fűthető volt. Ahogy befejeződött az iskola egy pénteki napon, szombaton már kimentünk, és amikor kezdődött az iskola, akkor hazajöttünk. Apuka imádott Visegrádon lenni. Apuka Visegrádból nem adott volna egy órát sem, azt úgy imádta. Minden áldott nap bejött az irodájába reggel hétkor vonattal, és minden este kijött hét órakor. Annyira imádta, hogy kijárt csak aludni. Anyuka egész nyáron végig ott volt. És kint volt a szakácsnő, szobalány, kisasszony. Mindenki kint volt, teljesen kint ment a háztartás, nem kellett kivinni egy villát, egy kanalat, úgy fel volt szerelve, mint a pesti lakásunk. Itt volt bevásárlás, mert Visegrádon nem küldtek semmit házhoz. Csak a csirkét hozták a vidéki asszonyok. Mindig két csirke volt összefogva a lábánál, és volt egy csirkeketrecünk, és a házmesterné levágta őket. Vagy anyuka vett egy vesepecsenyét, és akkor azt ettük napokig. Meg a libát házhoz hozták Visegrádon a parasztasszonyok. Meg a tejet, azt is házhoz hozták. Ezek nem voltak kóser dolgok, de mi nem ettünk kósert.

Visegrádon nagyon színes társadalmi életet éltünk. Teniszezni jártunk együtt, biciklitúrákra jártunk együtt, evezni jártunk együtt, úszni. Minden nap beúsztuk a kisoroszi szigetspiccre. Annak idején ez egy luxusnyaralás volt. De nem úgy, hogy sok pénz luxus, hanem minden sportlehetőség meg volt adva, társasági-társadalmi lehetőség. Amikor nagylány voltam, akkor nem nagyon imádtam, mert jobban szerettem volna utazni meg menni, de ideális volt gyerekeknek ott nyaralni. És ott tényleg nagyon-nagyon jók voltak a körülmények, és soha nem volt konfliktus zsidók és keresztények között. Soha, pedig svábok voltak. A keresztény barátaink vállaltak minket. Nem volt konfliktus, hogy zsidó, keresztény. Egészen, mondjuk, 1940-ig. Mert volt egy plébános, a Helf Feri bácsi, aki rettentő rendes volt. Minden apukával tarokkozott. Ott nem volt semmi differencia, hogy zsidók és keresztények. Ott a békés egymás mellett élés volt, össze volt olvasztva mind a két oldal. Nagyon jó volt. Anyukának meg ott voltak a barátnői.

És a pesti barátaink is kijöttek néha. Volt, hogy az egész osztály kijött. Apukához meg kijött az egész Hungária Vívóklub. De volt, hogy kijött a Kabos Bandi, a Gerevich Ali, kijött az egész vívótársadalom. És ott ebédelték nálunk. Húsz ember részére lett ebéd készítve. Úgyhogy kijöttek tízkor, és kettőre húszan ebédeltünk. Apuka bridzspartira meg tarokkpartira járt. Volt egy Koós Géza nevű hajóskapitány, akkor a Fodor Lajos bácsi, hatvani zsidó ügyvéd [*Minden bizonnyal dr. Fodor Lajosról van szó, aki számos munkát publikált az 1930-as években: „A cionizmusról”, „A XVIII. cionista kongresszus munkája”, „Zsidó sorskérdések és a XX. cionista kongresszus” /Magyar Cionista Szövetség, Budapest, 1937/, „A zsidótörvény és a cionisták”, „A hitközségek Palesztina munkája és népközségi feladatai /Hatvan, Izraelita hitközség, 1937/. – A szerk.]*, Blauner Mór pesti zsidó ügyvéd, az Ügyvédi Kamara főtitkára Akkor a Sára Béla, aki a polgármestere volt a hatodik kerületnek, akkor a zsidó Kocsis gyógyszerészék, akkor Gombos Gézáék. Rengetegen. Senkinek nem volt külön programja, mindig valakinél összejöttek. De a budapesti társaság az más volt, mint a visegrádi. Néha vasárnaponként kijött a pesti barátokból egy-két házaspár. Vagy kijött egy hétre valaki a férjével. Nagyon jó barátja volt a szüleimnek a Szilaveczy Lajos. A testvére volt Budapest főkapitánya, Szilaveczy Aladár. A Szilaveczy Lajos pedig országos rendőrfőkapitány volt, és a felesége zsidó volt. A Zsuzsi néni. Aztán lent nyaralt anyuka nővére, a Gréti és a lánya is. Ők sokszor lent nyaraltak Vácról. A visegrádi nyaralás alatt egy hétre el kellett mennem az Elza nénihez, Vácra.

Az én barátaim főleg az osztálytársnők közül kerültek ki, a Mária Teréziából. A Mária Terézia Leánygimnázium volt az Andrássy úton. Objektíve ez egy nagyon magas fokú, intellektuálisan képező iskola volt, kiváló tanerőkkel, és ugyanakkor egy borzasztó antiszemita hely is volt. Én úgy kerültem oda, hogy nem oda akartak engem beíratni, hanem a Ráskai Leába, a Szemere utcába, mert az közel volt. És oda – nem tudjuk, miért – nem vettek föl. És akkor a Mária Teréziába kértem a felvételemet, és oda fölvettek. Ott három osztály volt, az A, B, C. Az A, B, azok vegyes vallású osztályok voltak, a C osztály, amibe én jártam az csak katolikus és zsidó volt. Ott egyetlen református vagy más protestáns nem volt. És rendkívül művelt tanerőink voltak. A tanárainkról tényleg szuperlatívuszban lehet csak nyilatkozni. Szóval ez egy intellektuálisan tényleg kiváló iskola volt. Minden műveltségre megvolt a lehetőség, hogy tanuljuk, mondom, kivéve a modern magyar költészetéről semmit nem tanultunk az égegyvilágon, még nevet sem. Ki se ejtették. Bakody volt az osztályfőnökünk, francia-magyar. A felszabadulás után a férje külker miniszter volt. Rettentő rendes volt. Még a németek bejövetele után is megkeresett engem, hogy mit tudna segíteni. És aztán a felszabadulás után tartottam vele végig a kapcsolatot, amíg élt. Akkor volt egy

történelem-tanárnő, aki szintén nagyon okos volt. Egy abszolút nyilas. Aki azt mondta, hogy a Disraeliről nem kell megmondani a vallását [*Benjamin Disraeli (1804–1881) Anglia első és mindeddig egyetlen zsidó miniszterelnöke volt. – A szerk.*]. A matematikatanárunk imádott engem. Matematikából valami rémes voltam. Megtanultam mindent, de nem tudtam. Ő nagyon szeretett engem. A némettanárnőm volt a Spányik festőnek a felesége [*Spányik Kornél (1858–1943) – festő, Bécsben és Münchenben tanult. Budapesten, Bécsben és Pozsonyban működött. 1880-tól szerepelt a Műcsarnok kiállításain. – A szerk.*]. Én jobban beszéltem németül, mint ő, de kettést adott nekem, mert kellett venni mindenkinek képet a férjétől. És én mondtam az anyukának, hogy én nem szeretem a Spányikot mint festőt, és én vagyok olyan jó németből, hogy nekem nem lehet adni csak kitűnőt. Apukának fordítottam tizenöt éves koromban az irodában szótár nélkül az üzleti levelezését, mindent. De kettést adott. De különben az is egy nagyon művelt, okos nő volt. Minden lányt meghívott mamástól, papástól a lakásába, ahol a műterem volt, mert mindenképpen el akart adni valamit. Minket is meghívott. A Vilma királyné [*ma: Városligeti fasor*] úton lakott.

Az iskolában élesen elkülönültek a keresztény lányok. Cezúrát lehetett vonni. Nem barátkoztak soha zsidókkal. Nekem egy darab keresztény barátnőm nem volt. A barátnőim csak zsidók voltak. Nem tudom, hogy miért vonzódtam inkább a zsidókhoz, talán az intellektusuk miatt. Most halt meg az utolsó, akivel jóban voltam. Az utolsó percre tartottuk a barátságot, a férjével még most is tartom a barátságot. Egy keresztény barátnőm mégis volt, de az nem az iskolában. A szakácsnőnknek volt egy törvénytelen lánya, aki annyi idős volt, mint én – a Judit. Avval még nemrégiben is tartottam a kapcsolatot. Az minden nyáron velünk nyaralt, és mindig ugyanazokat a ruhákat csináltatta neki anyuka, mint nekem.

Az iskolában különben kifejezetten éles antiszemitizmus volt érezhető a tanárok részéről is és az igazgató részéről is. Egy tanárnő még zsidózott is. Én elmondtam otthon ezt a szüleimnek, de ők nem mondtak semmit. Nem akarták a konfliktust élezni, mert nem tudtak ellene semmit tenni. Mit tudtak volna tenni? Egyszer matematikából, akkor egy erősen jobboldali érzelmű tanárnő tanított, „egy per alatt” adott nekem egyszer egy dolgozatra. Az azt jelenti, hogy nem egész jeles [*Az 1948/49-es tanévig Magyarországon az 1-es érdemjegy volt a legjobb. – A szerk.*]. Apuka felhívta őt telefonon, és mondta neki, hogy ez egy hibátlan matematikadolgozat – apuka kiváló matematikus volt. Úgyhogy felelősségre vonta, hogy miért adott ilyen osztályzatot, és akkor közölte röviden, hogy neki joga van azt adni, amit akar és pont. Letette a kagylót a tanárnő. Ez volt az egyetlen eset. Aztán utána nem szóltak semmit, mert tudták, hogy az ellenfél sokkal erősebb. Ez 1940-ben vagy 1939-ben történt, az első két zsidótörvény [*lásd: zsidótörvények Magyarországon*] után. Nyolcadikos gimnazista korunkban köröztek egy ívet, hogy ki mit akar csinálni érettségi után. Ez 1941-ben volt. És mivel akkor én nagyszerű tanuló voltam, természetesen azt mondtam, hogy egyetemre szeretnék menni. És a bizonyítványom tiszta kettes volt – az a négyesnek felel meg –, és a matematikatanárom csak az érettségi banketten tudta meg, hogy kettést kaptam matematikából, amikor pedig ő jelest [*azaz: egyest*] adott, mert azt mondta az igazgató, hogy zsidó lány ne menjen egyetemre. Meg is van a bizonyítványom, majdnem minden kettes volt, mert azt írtam, hogy egyetemre szeretnék menni. Aztán volt egy borzalmasan nyilas igazgatónk. Szóval rettentő, egy abszolút antiszemita iskola volt a Mária Terézia Gimnázium. És nemcsak a tanárok, de az osztálytársak is.

A szüleim nagyon kapkodóan álltak hozzá a politikai helyzethez. Ők mind a két gyereket egyetemre akarták adni. Ez teljesen természetes volt a családukban. Apuka mindig következetesen mindent

átgondolt, és akkor 1939-ben jött azzal, hogy át kell térni, mert akkor felvesznek egyetemre, meg akkor nekünk az előnyt jelent. Ilyen meggondolások voltak. De semmi előnyt nem jelentett, ami persze csak utóbb derült ki. Anyuka, mondjuk, egy politikai analfabéta volt, ami akkor teljesen természetes volt, mert mi köze volt neki a politikához? Apuka más volt, mert apukának értenie kellett, hogy diszkriminálnak, hogy egy zsidó, még ha kikeresztelkedett is [lásd: kikeresztelkedés], nem ugyanaz. A Horthy-rendszerrel meg egyszerűen nem foglalkoztak. Csupa zsidó ügyfelei voltak. Gazdag zsidó gyárosok, értelmiségiek. A Goldberger, a Weiss Manfréd volt ügyfele, szóval nagyvállalatok. Ő nem is érezte, hogy valamilyen hátrány éri a zsidó származása miatt, hiszen az ügyfelei is mind zsidók voltak. Egyszerűen nem érintette. Anyukám felületesebben kezelte ezeket a dolgokat. Emlékszem, amikor a Parlamentben egy zsidótörvényt megszavaztak, akkor föl volt háborodva. Akkor még nem fogta fel, akkor még nem volt divat törődni a politikával. Mindenünk megvolt, anyagi jólétben éltünk, minden klappolt. Tehát nem csináltak ebből ügyet. De hogy ők aztán maguk közt mit beszéltek, azt nem tudom. A politikát föl nem ismerő, a naivitás minden határán túlmenő volt az én szüleimnek a hozzáállása az akkori rendszerhez.

A hitközséggel nem nagyon voltunk kapcsolatban, de apukát bizonyára ismerték. 1939-ben, amikor már a második zsidótörvény is érvényben volt [1939. május 5-én lépett életbe a második zsidótörvény. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.], anyukával együtt én is áttértem a katolikus hitre. El kellett menni a hitközségre kijelentkezni, és kellett vinni két tanút magunkkal. És úgy emlékszem, hogy bementünk a hitközségi elnökhöz, Stern Samuhoz, mert oda darabonként kellett bevonulni, és be kellett jelenteni, hogy kilépek a hitközségből. És akkor kérdezte, hogy hívják az apját. Aztán azt mondta: „A Glück Oszkár keresztény?” Úgyhogy ezek szerint ismerték. Pestre még úgy jöttek, hogy Glück, és a nagymama is úgy volt eltemetve, hogy Glück Oszkárné. A testvéremnek ugye nem kellett kikeresztelkednie, mert amikor megszületett, őt megkeresztelték reverzálissal [*Ha a házasuló felek különböző vallásúak voltak, akkor megegyeztek abban, hogy születendő gyermekük melyik szülő vallását kövesse. Általában a fiúgyermek az apa vallását követte, a lánygyermek pedig az anyját.* – A szerk.]. Nekem a nagypapa miatt az anyuka nem adott reverzálissal, hogy én is keresztény legyek, mert ugye ő zsidó volt, és ő akkor nem tért át. Nekem paphoz kellett járni. Visegrádra jártam, mert az a tarokkpartner volt a Helf Feri bácsi, a keresztény pap. 1939 végén jött ez az ötlet, hogy én térjek ki, mert akkor már teljesen világos volt, hogy valami baj van, nemhogy lesz. De azt az apuka sose hitte el, hogy ide bejönnek németek, amíg be nem jöttek, és 1940-ben tértem ki.

Először akkor merült fel, hogy elmegyünk Magyarországról, amikor én férjhez mentem. Barátunk volt az egyik cseh bank vezérigazgatója, és az eljött hozzánk, és mondta, hogy ők elmenekültek Csehszlovákiából Hitler elől, és mennek Amerikába, és agitálták az apukát, hogy mi is menjünk ki, hiszen az apuka bátyja, az Artúr bácsi már 1912 óta ott élt. És akkor – én úgy emlékszem – azt mondtam apukának: „Apuka, én megyek veletek, ez ne legyen ok.” Mert akkor már férjnél voltam, és azt hittem, hogy apuka azért nem akar menni, mert én itthon maradok. De az apukám azt mondta, hogy ide nem jönnek be a németek. Szóval egyszerűen nem gondolták át, vagy nem tartották hihetőnek azt, hogy bekövetkezik az, ami bekövetkezett. És hát persze egy ügyvédnek teljesen lokális a diplomája, mert sehol a világon nem tud vele mit kezdeni. Ő nem tudott arra vállalkozni, hogy eltart egy négytagú családot egy idegen országban, mert jogot nem lehetett gyakorolni kint. És az, hogy életveszély, meg vagyok győződve róla, hogy az utolsó perzig nem merült fel. Anyukában akkor merült fel, amikor apukát [1944.] március huszonnyolcadikán elvitték.

Csak kapkodtak. Minden nap valami történt, valami borzalmas a történelemben, az emberiség életében. Tehát erre nem lehetett készülni. Persze voltak nagyon okos emberek, mint a Thomas Mann, aki fogta kabátját-kalapját, és elment [*Thomas Mann 1933-ban, nem sokkal a nácik hatalomra kerülése után Svájcba emigrált. – A szerk.*]. De sajnos Magyarországon ez egy általános felfogás volt, hogy ide nem jönnek. És nagyon sok ember volt így. A mi szűk baráti körünkben senki nem vándorolt ki, egyetlen ember sem. A Golbergerék sem. A Goldbergeréket az utolsó pillanatban egy német vitte ki [*Goldberger Leót más neves zsidókkal, mint például Vida Jenő, Madarassy-Beck Marcell, Kálmán Henrik stb. együtt Kistarcsára deportálták, ahonnan Mauthausenbe szállították őket. Goldberger Leó a tábor felszabadítása után halálra ette magát. Családját a Weiss-Chorin-Kornfeld-Mauthner-Heinrich nagytőkés családok SS általi „kivásárlása” nem érintette. A család 1944 júliusában a Kasztner-vonattal jutott ki az országból. – A szerk.*].

Tulajdonképpen a gyerekkorom az életem egyetlen jó korszaka volt. Nagyon szép gyermekkorom volt, mert mindent megkaptam, de nem úgy, hogy anyagilag, mert nagyon okosak voltak a szüleim. Soha nem tudtam azt, hogy mi nagyon jómódúak vagyunk, mert az soha nem lett mondva. Mindent tanulhattunk, amit akartunk, és amit nem akartunk. Minden koncert, minden színház, minden volt. Amikor én azt mondtam, hogy szeretnék még angolul is tanulni a francia és a német mellett, akkor az természetes volt, de én nem tudtam, hogy e mögött nagyon van. És amikor férjhez mentem, és az apuka mondta, hogy én mi mindent kapok, akkor én azt mondtam: „Apukám, egy életre eladósodsz miattam.” Szóval annyira nem volt fogalmam sem az életről s a mi életünkről. Imádtam az apámat, és rettentő jó is volt a kapcsolatunk. Amikor férjhez mentem, és a rengeteg vendég ott volt a lakásban, akkor apuka és én kivonultunk a fürdőszobába, és sírtunk, és mondtam neki, hogy ne engedjen engem el, mert én velük szeretnék maradni. Úgyhogy tulajdonképpen retrospektíve, ha visszanézek rá, azóta nem voltam önfeledt, és azóta nem voltam úgynevezett boldog, amióta otthonról elkerültem. Persze ebben benne volt a rettentő sok naivitás, a dolgok tudomásul nem vétele és nagyon fiatal korban a tapasztalatok teljes hiánya.

Tizennyolc éves voltam, amikor férjhez mentem. A férjemmel Balatonlellén ismerkedtem meg, amikor a franciatanárnőm és az angoltanárnőm az érettségi után levitt nyaralni Balatonlellére hat lánnyal együtt, hogy ott csak franciául és angolul beszéljünk. Három hétig voltunk Balatonlellén, és akkor ismerkedtünk meg. Ezt a fiút Kamarás Imrének hívták. Koczpekből magyarosított Kamarásra a háború után. Akkor még élt apuka. Az ő családja magyar [*Azaz nem zsidó. – A szerk.*] volt. Budapesti volt, tizenkét évvel idősebb nálam. Én szép lány voltam, és ő tényleg belém szeretett. Aztán amikor Balatonlelléről hazamentem, a szüleim értem jöttek a vonathoz, és Imre is kijött értem. És akkor ott megismerkedtek. Már a vonatonál. És amikor feljöttem Pestre, itt kezdett el igazán udvarolni.

Nekem volt akkor egy nagy szerelmem, egy zsidó fiú. Bence Miklósnak hívták. Őt onnan ismertem, hogy az ő nagybácsija egy nagyon gazdag déligyümölcs- és kávé-kakaó- nagykereskedő volt, és apuka ügyfele volt. És úgy ismertem őt meg. Akkor még Braun volt. Nagypolgári család volt. Nagyon jómódú. És én ahhoz akartam menni. De hát azt mondták, hogy ahhoz nem mehetek. Amíg menyasszony nem lettem, addig mindig találkoztunk. Eljártunk sétálni, meg kijártunk a Margitszigetre. És úgy találkoztunk, hogy a családnak volt egy jó barátja, egy család. Nekik volt a fiúk a Gyuri, aki aztán vegyészmérnök lett. Mind a két család rettentő szerette volna annak idején, ha mi összeházasodunk, mert ezek ilyen egy kaptafa alatt lévő családok voltak. Az volt, hogy itt vannak egymásnak teremelve, a család szereti egymást, azonos anyagi körülmények meg minden.

De mi ezt nem akartuk. És akkor a Gyuri mindig értem jött, és úgy játszottuk el, hogy megyek a Gyurival randevúra fél tízkor vagy háromnegyed tízkor, a Kálmán utca sarkán, és úgy jöttem haza, mint aki a Gyurival volt. De közben a Miklóssal voltam, a Gyuri meg egy másik lánnyal. Ez kábé másfél évig tartott. Hetedikes gimnazista koromtól egészen érettségiig. Mert amikor érettségiztem, utána már nem, mert érettségi után rögtön lementem Balatonlellére, és amikor visszajöttem, akkor öt perc múlva már mennyasszony voltam. Visszajöttem július huszadikán, és augusztus harmincadikán már menyasszony voltam.

Én nem voltam a férjembe szerelmes. Nagyon kedves volt, és nagyon udvarias volt, és előzékeny volt, és a virágtól kezdve, mindent kaptam, és ez egy tizenennyolc éves lánynak, aki ott tart, ahol én, egy nővum, egy új életforma volt, és az volt a döntő, hogy az apuka akarta. Az apuka nagyon akarta ezt a házasságot, és ha apuka azt mondta volna, hogy én cigányhoz menjek, megtettem volna biztos azt is. Mert én olyan feltétel nélkül szerettem az apámat. És nem szabad elfelejteni, hogy egy tizenennyolc éves még gyerek. Akkor meg főleg az volt. El volt nyomva az emberben az, hogy felnőtté válás és élet és realitás. És az apuka nagyon szerette volna. Az apunak ez az érzése tulajdonképpen előrelátó volt, és be is jött. Mert ha én nem megyek a keresztény férjemhez, akkor nem tudom sem az apámat, sem a testvéreimet megmenteni. Akkor nem biztos, hogy megmaradunk. Bármelyikünk is. Tehát az apukában volt egyfajta jóstehetség, vagy nem tudom. Ez 1941-ben volt, és akkor már nem volt kiút. Akkor már Amerikába sem tudtunk elmenni, mert nem tudtuk volna a vagyonunkat kijuttatni. Én nem tudom, hogy az apuka mit gondolt, ő csak közölte velem, hogy ő ezt szeretné. Akkor ott volt az utolsó alkalom, hogy kereszténnyel házasságot kössök. Már akkor kint volt a vegyes házassági törvény [1941. augusztus 8-án lépett életbe az a törvény (1941:XV. tc.), amely megtiltotta zsidó és nem zsidó házasságát. – A szerk.]. A Mária Terézia igazgatójának a testvére intézte el pénzért, hogy az Endre László engedélyt adjon, hogy a férjem engem elvehessen. Az igazgató öccse is bejárt a Baross Kávéházba tarokkozni, és az apuka onnan ismerte. És akkor valamelyik kártyapartner ott közvetítette ezt a dolgot. És kellett nekem egy papír, hogy állapotos vagyok. Persze nem voltam állapotos. Az orvosnak is kellett adni pénzt, és az Endre Lászlónak is.

Az én férjem hulla szerelmes volt belém, és nem érdekelte, hogy zsidó vagyok vagy hottentotta. Csak az anyósomat. Amikor a férjem elvitt két nappal az esküvő előtt az anyósomhoz, úgy fogadott, hogy ebből nem lesz jó, mert ő nem számított soha arra, hogy a fia egy zsidó nőt vesz el feleségül. Ezzel fogadott. Úgyhogy a „szívembe zártam”. A férjem apját nem is ismertem, amikor férjhez mentem. Az életben nem találkoztam vele. Belépett a nyilas pártba 1944 novemberében [lásd: Nyilaskeresztes Párt], majd a felszabadulás után belépett a kommunista pártba [lásd: Magyar Kommunista Párt], és úgy temették el, mint a kommunista párt halottját.

Nekünk polgári és egyházi esküvőnk is volt. Annyi zsidót nem látott még keresztény templomban azóta sem! Az egész osztály, akik a Mária Teréziában voltak osztálytársaim, és hát a család. Az apukának a bátyja, a Gergely Ernő bácsi volt a tanúm. Aztán ott volt a Szilaveczy Lajos bácsi, az egész Hungária Vívóklub, a Vívószövetség kint volt. Olyan százan lehettek.

Amikor a férjemmel megismerkedtem, akkor az Imre egy bőrnagykereskedésben dolgozott mint üzletvezető. Szaberszky Józsefnek hívták a tulajdonost, a Károly körút 5-ben volt üzlete. Ez a Szaberszky egy lengyel zsidó családból származott. Ő volt a férjem tanúja az esküvőmön. Az ÁVO-nál volt a felszabadulás után, aztán pénzügyminiszter-helyettes lett. A Péter Gábor-per miatt főbe

lőtte magát a pénzügyminisztériumban [Szaberszky József (1904–1953) – a háború előtt gazdag bőrnagykereskedő volt, 1945 után az ÁVH-nál lett ezredes, Péter Gábor jobbkeze volt. 1948-tól a Pénzügyminisztériumban dolgozott mint főosztályvezető. 1953. január 15-én a Péter Gábor-ügy kapcsán elrendelték az őrizetbe vételét, de Szaberszky az őrizetbe vétel előtt egy órával öngyilkos lett. – A szerk.].

Amikor az Imre elvett, akkor az apuka azt mondta, hogy ő nem engedi meg, hogy az ő lánya egy alkalmazottnak a felesége legyen, és vett neki egy saját bőrnagykereskedést a Paulay Ede utcában. És kaptam egy lakást a Szerzetes utcában, mindennel fölszerelve az égegyadta világon. Ez a ház a MÁK-nak épült a Kolozsváry Tamás utcában – akkor még Szerzetes utcának hívták [A Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-t 1891-ben alapították. A MÁK volt az első barnaszén bányavállalat, amely a bányászok műszakját 12 óráról 8 órára csökkentette. A társaság folyamatosan fejlesztette munkásjóléti intézményeit, 1912-ben külön balesetbiztosító pénztárat alapított, valamint elemi iskolát, óvodát, munkáskórházat, munkásfürdőt, munkásotthont, könyvtárat és altiszti kaszinót működtetett (Forrás: A Hét, 1913, 883. oldal.) – A szerk.]. És a MÁK-nak a cégvezetője volt a Forbáth Jenő, az én legjobb barátnőmnak az apja, és ő szerezte ezt a lakást. Mi a MÁK-nak fizettük a lakbért. Ez négy ház volt, és közte egy park, egy ilyen füves kert. Szerzetes utca 4/a [1937 szeptemberében a Közmunkák Tanácsának mérnöki bizottsága döntött arról, hogy a főváros birtokába került Budán lévő, gróf Karátsonyi-palotát és parkjának első részét felparcellázza, és helyére 10–12 luxus bérpalotát épít. A teleket a főváros 6–7000 pengőért vásárolta meg a családtól. (Forrás: Magyar Közgazdaság, 1937/ 39. szám /szeptember 23./, 4. oldal)]. Az egy gyönyörű ház volt, és nagyon luxus kivitelű. Volt két szoba, volt a hálószoza, személyzeti szoba, egy kis hall, volt egy előszoba, konyha, fürdőszoba. És szépen volt berendezve. Azt is egy ügyfél rendezte be, illetőleg ott vettük a bútorokat. Ugye ott nem lehetett antik bútort elhelyezni, nem voltak akkora szobák. A két szoba nagyon szép modern, drága bútorral volt berendezve, a hálószoza úgy volt, hogy két rekamié hosszantín a falon, és volt egy gardrób szekrény. A másik szobában könyvszekrény körös-körül meg fotelok meg dohányzóasztal. Akkor a hallban volt egy kinyitható asztal és hat szék. Szóval ilyen nagypolgári volt. És kaptam tizenkét damaszt ágyneműt, hat személyzeti ágyneműt – a világon mindent. Nem tudom elmondani, de minden volt ott, a világon minden. Cselédünk is volt, mégpedig a Fischer Jenő bácsié, mert akkor már el kellett küldeni a zsidóknak a háztartási alkalmazottat, és a Fischer Jenő bácsi Bözsike nénije jött el hozzám. Mert én tarthattam, mint árja párja. Ő ott lakott a cselédszobában. Aztán egyszer azt mondta, hogy egy zsidónak nem fogad szót, és akkor a férjem azt mondta, hogy pakoljon, és menjen. És felvettünk egy másikat. Én ebben az időben semmi különöset nem csináltam. Érettségi után voltam éppen, és sehova nem vettek fel ugye. Apukának segítettem az irodában, meg a férjemnek segítettem az üzletben. Úgyhogy nem tudtam érdemi dolgot csinálni. Tanulni sem, dolgozni sem.

Életem egyik legnagyobb megbánása volt ez a házasság. És amikor a felszabadulás után odaköltöztem az apámhoz, mert féltem, hogy öngyilkos lesz az anyuka haza nem jövele miatt, és egyszer – soha nem fogom elfelejteni – azt mondtam neki: „Tudod, apuka, én nem szeretem a férjemet.” És erre elsírta magát. És akkor meg már nem lehetett elválni, mert akkor ő már mindent megtett értünk, mert akkor már hála is volt. Nagyon becsültem, mert fantasztikusan viselkedett 1944-ben. Nem volt olyan zsidó barátunk, hogy kért tőle valamit, és nyakló nélkül nem segített.

1944. március tizenkilencedike és ami utána jött, borzalmas volt [lásd: Magyarország német megszállása]. Március tizenkilencedikén este telefonált a nagybácsim, a Gréti néni férje, hogy a nagynéném Miskolcra a testvérétől jött haza, és a vonaton elfogták a németek, és bevitték a Pestvidéki Bíróság börtönébe [Az SS és a Gestapo már a megszállás napján sok zsidót letartóztatott, akik véletlenül vasútállomásokon vagy hajóállomásokon voltak (R. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, 1988, 385. oldal). – A szerk.]. Ez egy vasárnapi nap volt, és lett volna színházjegyünk. Apukának március huszonkettedikén jött egy értesítés, hogy huszonhetedikén vagy huszonnyolcadikán a Rabbiképzőben kell jelentkeznie. Akkor volt, hogy a negyven legjobb zsidó ügyvédet elvitték [A németek mintegy 280 prominens zsidót, köztük számos ügyvédet gyűjtöttek össze az Országos Rabbiképző Intézetben, akiket aztán a kistarcsai internálótáborba küldtek (R. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, 1988, 386. oldal). – A szerk.]. Ugyanakkor az öcsém kapott behívót munkaszolgálatra, Ládiba, Miskolc mellé, egy fatelepre. Az öcsém akkor húsz éves volt. És akkor elvitték az aput, és egy éjszaka alatt az anyu haja hófehér lett. Borzalmas volt. És ugye akkor elment az öcsém, ami borzasztó volt, de a férjem nagyon rendesen viselkedett. Világrendesen viselkedett. Mindent megpróbált.

Anyuka, miután apukát elvitték, nagyon zavart állapotba került. Egy nap alatt megőszült. Kezelték is idegklinikán. Akkor 1944 júniusában szereztünk egy debreceni detektívfelügyelőt, aki húszezer pengőért vállalta, hogy az anyósom őskeresztény irataival elviszi az anyut Debrecenbe magához, és ott bújtatja. Egy Filep Ákos nevezetű rendőrhadnagy hozott össze minket ezzel a detektívvel. Ez a Filep Ákos rendőrtiszt volt a harmadik kerületi, Tímár utcai rendőrségen. Amikor a férjem légőszolgálatos lett, akkor ott volt főhadnagy. Ott ismerkedtek meg, és nagyon jó barátságba kerültek. Ő segített nekünk. Akkor már anyuka csillagos házban lakott a Nádor utcában, szemben a Tőzsdével [A Magyar Televízió Szabadság téri székháza volt 1948-ig a Tőzsdepalota. – A szerk.]. Június huszadikán kellett beköltöznie, a születésnapomon. És mondtuk anyukának, hogy napokon belül jön majd érte egy taxi, és úgy csinálnak majd, mintha elvinnék őt a nyilasok, de azok a mi embereink, és majd utána találkozunk, és Debrecenbe megyünk le, ehhez a detektívhez.

Először Gödöllőre mentünk volna. Ott találkoztunk volna ezzel a detektívfelügyelővel. De közben a visegrádi házmesterünk följelentett minket. Odavett a visegrádi villánkba egy Kovarcz Emil nevű nyilas minisztert és egy Bende Emil nevű másik nyilast. Ez a Bende Emil valami tisztviselő volt, a Kovarcz Emilnek volt a barátja [Kovarcz Emil (1899–1946) – nyilas politikus, katonatiszt. 1939–40-ben nyilas programmal országgyűlési képviselő, a Nyilaskeresztes Párt országos szervezés-vezetője (1938–41), részt vett a Dohány utcai zsinagóga elleni merényletben, amelyért a honvédtörvényszék elítélte, de ő Németországba szökött. A német megszállás után hazatért, és újra a Nyilaskeresztes Párt egyik vezetője lett. A nyilas hatalomátvétel egyik szervezője volt, majd tárca nélküli miniszter lett. 1946-ban mint háborús és népellenes bűnöst kivégezték (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. És a házmester följelentett minket, az anyukát meg engem, hogy zsidók vagyunk. Az öcsémet meg apukát már nem tudta, mert azok akkor már nem voltak otthon. Amikor vége lett a háborúnak, és igazolni kellett, akkor meg én jelentettem fel. Le is csukták. És a Kovarczot is följelentettem és a Bende Emilt is. A Bende Emilt az apukám és a férjem fogták el a rendőrrel, mert tudtuk, hogy hol lakik. Rögtön a felszabadulás után, 1945 áprilisában. Az apuka és a férjem mentek elfogni, mert a rendőr hagyta volna lelécelni. A Kovarcz Emilt ki is végezték. Szóval az anyuka, amikor érte mentek a csillagos házba, azt hitte, hogy ezek a mi beszervezett embereink, és őt most jó helyre viszik. Volt egy szép szőrmekabátja, azt vitte magával meg egy

kofferben a szép holmiját. És ezek valódi nyilasok voltak.

Az anyukát akkor, július hatodikán bevitték a Rabbiképzőbe. Ott volt egy Steiner nevű ügyfele apukának, egy bornagykereskedő, és ő kijuttatott nekem egy üzenetet, hogy az anyuka itt van a Rabbiképzőben, és segítsenek, amíg nem késő. És akkor én odamentem a Rabbiképzőbe, becsöngettem, és ott volt egy rendőr, akinek mondtam, hogy az anyámat behozták, és én is ide akarok jönni. Mert nem nagyon akartam akkor már, hogy egyedül maradjon, mert tudtam, hogy idegösszeroppant volt, hófehér hajjal. És akkor azt mondta nekem a rendőr, hogy menjen el, mert akkor még tud segíteni, de ha ide bejön, akkor már nem. A rendőr nem tudta, hogy ki vagyok, mert úgy néztem akkor ki, mint egy iskolás lány. És akkor valami összekötőnek adtunk húszezer pengőt, hogy kihozza anyut. De az anyuka úgy tudta, hogy az apuka Horthy-ligetre került, nem tudtuk, hogy az aput Horthy-ligetről visszahozták a Weiss Alice Kórházba [lásd: Zsidókórház], és anyuka kérte magát Horthy-ligetre [A II. világháború alatt a Csepel-szigeten található Szigethalmot hívták Horthy-ligetnek. 1944-ben zsidó újságírókat, ügyvédeket és egyetemistákat internáltak ide, majd július folyamán deportálták őket Auschwitzba. Lásd: budapesti zsidók deportálása. – A szerk.].

Amire az anyuka odaért, az apukát már a Weiss Alice-ba szállították át, ami az Orvostovábbképzőnek volt egy melléképülete. Ott egy nagyon rendes nyilas rendőr volt, és én mindennap bemehettem, vihettem apunak ennivalót és a Beck Sala bácsinak, apu egyik barátjának cipőt. A Beck Sala bácsi aztán professzorom lett az egyetemen [Beck Salamon (1885–1974) – jogász, egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora. Fiatalon csatlakozott a polgári radikalizmus eszméihez, a Galilei Kör tagja volt. A háború előtt ügyvédként dolgozott, 1945-ben került az ELTE-re, ahol később tanszékvezető lett. A magánjog és a kereskedelmi jog kérdéseivel foglalkozott. – A szerk.]. Ez a rendőr a kapuban egy nagyon rendes, jóézésű pasi volt. Én minden áldott nap bemehettem, amikor az volt ügyeletben. És egyik este ez a rendőr telefonált, hogy nem tudja, hogy mi van, de pakoltatják össze a zsidókat, és valahova reggel korán viszik el, próbáljam meg taxin követni. És így jutottunk el Budakalászra, a téglagyárba. Oda vitték őket gyalog, mi meg mentünk utánuk. Aztán hazamentünk, és fogtuk a férjem apjának az iratait, amit készenlétben tartottunk, és tíz- vagy húszezer pengőt, erre már nem emlékszem, és elvittük. Odamentünk az őrhöz, és mondtuk, hogy véletlenül az ő apját elkapták az úton, mert nem volt nála irat, és idehozták. Akkor egy nagyon ritka név volt, hogy Koczpek Imre, és tudtuk, hogy ha kiáltják, hogy Koczpek Imre, akkor az apuka rögtön kapcsol. Azt mondták, hogy menjen haza ruháért. Ő nem tudta, hogy most szabadul. És azt mondta, hogy visszamegy, mert ha nem, akkor anyukát meg engem is elvisznek – apuka akkor még nem tudta, hogy az anyuka nincs már otthon, mert előző nap elvitték –, de nem engedték vissza az aput.

És volt a Baross utcában, ahol előzőleg laktunk, egy házmester, aki akkor már Csákváron lakott. Ő azóta is járt az apuhoz, mert az ügyeit az apu intézte. És akkor fölött, mert nagyon szerette apukát, mert nagyon sokat segített neki, hogy az aput és az anyut magával vinné Csákvára, a saját házukba, de anyuka akkor ugye már nem volt otthon. És akkor apukát le is vitte. De Csákváron apuka agyvérzést kapott, és felhoztuk mentővel. Bekerült a Benczúr utcába, ahol akkor volt egy kórház vagy inkább szanatórium [A Benczúr utca 45. szám alatt volt a híres Liget szanatórium. – A szerk.]. Ott az apukát befektettük egy Kreisz László nevű főorvoshoz, aki ismerte az aput, és felvette [Kreisz László híres sebész főorvos volt, aki később a magyar futballválogatott, az „Aranycsapat” sportorvosa lett. – A szerk.]. Közben én a volt szakácsnőnkkel, Viki nénivel megbeszéltem, hogy elvisszük hozzá az aput, az Ilona utcába. A szakácsnőnk, aki nálunk szolgált

egészen 1944-ig, aztán egy arisztokratánál lett szakácsnő, akik Nyugatra menekültek el [lásd: kivándorlás és külföldre szökés I.]. Az övük volt az Ilona utcai lakás, ahol apukám és később az öcsém is bujkált.

Az öcsémet ugye [1944.] márciusban elvitték munkaszolgálatra Ládiba, Miskolc mellé. Ott dolgozott és tolmácsolt, mert tökéletesen beszélt németül. Az egy osztrák alakulat volt. Aztán a munkaszolgálatban egyszer az egyik osztrák katona rádobott egy német köpenyt, és azt mondta neki, hogy jöjjön el vele autón, és hazahozta Budapestre hozzánk, a Szerzetes utcába. És akkor jött a Horthy-proklamáció, és az öcsém teljes vállszezélességgel kiállt a balkonra, és ordibálni kezdte, hogy vége a háborúnak. És attól ugye rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy rejtegetünk valakit. Abban maradtunk, hogy este, ha csöngetnek, az Imi kimegy a balkonra, és leengedjük a rolót, akkor nem látszik, és ha nappal meg jön valaki, mert a férjem a légónál dolgozott, bevonult légós oltónak vagy mi az istennek, akkor meg a fürdőszobában lógott a férjemnek egy ilyen hosszú frottír köpenye, abba az Imi beburkolózik. És két nap múlva csöngettek. Az Imi ment a fürdőszobába, és bebújt a köpenybe, de a lába kilógott. És én akkor az ijedtségtől elkezdtem üvölni, hogy hazajött szabadságról, és amikor visszament, biztos kibombázták az autót. És olyan artikulátlanul üvöltöttem, hogy a palik rükvercben elszaladtak. Akkor felvittük aput és az öcsémet az Ilona utcába, Viki nénihez. Apuka is és az öcsém is ott szabadultak fel.

Egyszer jelentkezett egy ember. Szegény drága anyámat augusztus huszonnyolcadikán vitték gázkamrába – ezt mesélte a két unokanővérem –, és megjelent egy pasas októberben, hogy az anyuka Balassagyarmaton van egy táborban, és adjunk oda neki ruhát meg élelmiszert meg pénzt, és ő kihozza. És odaadtuk. És halott volt már augusztus óta! Fogalmunk sem volt, hogy mi történik azokkal a zsidókkal, akiket elvittek. Azt, hogy haláltábor meg ilyen, nem tudtuk. Mindenesetre gyanús volt, hogy anyuka semmi életjelet nem adott magáról, és a négy testvére sem. Az anyuka mindig kéredzkedett, mert azt hitte, hogy az apukát megtalálja. És akkor Horthy-ligetről vitték az anyukát egyenesen Budakalászra. És ott találkozott anyuka az apuka bátyjával, akit együtt deportáltak vele. A Kálmán utcai lakásunkban lakott egy Galambos Mihály nevű ügyvéd, aki túlélte, és az mondta el, hogy anyukát aztán átvitték Budakalászra, a téglagyárba, és onnan július 19-én vitték el Auschwitzba, az „ellopott Eichmann kommandóval” [Gergely Katalin édesanyja valószínűleg a Csepel-szigeten internált újságírók és ügyvédek csoportjával került Auschwitzba, nem a kistarcsaikkal, és nem is a közvetlenül a Rabbiképzőből elhurcoltakkal. – A szerk.]. És az unokanővéreim mesélték, hogy Auschwitz C lágerben anyuka találkozott azzal a nővérével, akit annyira szeretett. És az anyuka augusztusban tifuszt kapott, és elvitték gázkamrába, és a nővére olyan állapotba került, hogy másnap önként jelentkezett abba a csoportba, amit a gázkamrába vittek. Úgyhogy az öt testvérből egy jött vissza, a Róbert bácsi, de az is, szegény, rövidesen meghalt. A miskolciakat is, a váciakat is deportálták. Mindenkit.

A férjem fantasztikusan viselkedett 1944-ben. Volt két lengyel zsidó, akiknek még a szülei jöttek Lengyelországból, úgyhogy ők jól beszéltek magyarul. Ugriknak szólítottuk őket. Amúgy Groszmann volt a nevük. Ezek mindig bejöttek eladni valamit az üzletbe, dollárt meg szőnyeget meg mit tudom én, miket hoztak eladni, és nem azt kérdezték, hogy megvesszük-e, hanem, hogy „ugrik?”, „viszik?”. És azért neveztük el őket ugriknak. Na most ezek az ugrikék öt perc alatt rájöttek, hogy én zsidó vagyok. Azért ezeknek orruk volt hozzá. Aztán egyszer 1943-ban – mert ott laktak valahol a Paulay Ede utca környékén – valamiért bejöttek, az isten tudja, miért, mert a bőrhöz semmi közük nem volt. Mivel mi tudtuk, hogy az ugrikék nem herceg Esterházy, ők meg tudták, hogy én

zsidó vagyok, a férjem pedig keresztény, akkor tudták, hogy ezt jól ki lehet használni. És ezeknek volt egy nyomdai összeköttetésük, ahol üres születési bizonyítványt, házasságlevelet meg mindent gyártottak. Ők nem merték otthon tartani, de lehet, hogy otthon is tartottak, mindenesetre, nekünk volt egy tele fa pultunk a bőrtékercseknek, ami egészen leért a földre, és oda alá voltak dugva a biankók. És ha jött valaki, hol én töltöttem ki az adatokat, hol valaki más, hogy ne ugyanaz az írás legyen. Ez 1944 márciusától volt, amikor már itt voltak a németek. A Henrikék [az ugrik] mindennap bejöttek.

Egyik nap jött egy nyilas. Én pont nem voltam bent szerencsére, csak a férjem, és mondták, hogy följelentették ezt az üzletet, hogy itt zsidók járnak be, és hamis papírokat szereznek be tőlünk. Mármint a férjemtől. És akkor mondja: „Hamis papírokat? Hát az hogy lehet?” A férjem reszketett, hogy az ugrikék bejönnének, mert olyan két pólisi zsidó volt, akiknek az arcáról lerítt, hogy zsidók. De nem jött be senki. Egy zsidó sem jött be. De a férjem aztán megmondta neki. És a végén kiderült, hogy ez a pasas be volt építve mint kommunista párttag a nyilas pártba, és ő őrizte annak idején a Szálasit. Ő mesélte. Amikor Csillaghegyen volt, még a Horthy alatt. A pasas mindent tudott. És amikor elment ez a nyilasnak álcázott kommunista, akkor bejöttek az ugrikék, és mondták, hogy ők látták, amikor ez a pasi bement az üzletbe, és akkor az egyik az egyik sarokra állt, a másik a másik sarokra, és amikor jött egy zsidó, akkor szóltak, hogy be ne menjen. Ezzel a nyilas kommunistával aztán nagyon jóban lettünk, és megmondta, hogy a visegrádi házmester meg a Kovarcz Emil jelentett fel minket, mert gondolták, ha mindenki kipusztul, övék lesz majd a ház meg minden. Az igazolásán is ott voltunk. Igazolták is.

Én a Bangha Béla utcában bujkáltam a Filep Ákos menyasszonyának az irataival. Ez az utca a Baross utcával párhuzamos. Amikor kijött a rendelet, hogy a KISOK-pályán jelentkezni kell a vegyes házasságok zsidó tagjának, akkor azt mondta a férjem, hogy ő nem ismeri el a kormányt, tehát nem ismeri el a jogszabályokat sem, úgyhogy nem engedte, hogy jelentkezzenek. De el kellett otthonnról menni, mert a ház lakói tudták, hogy én zsidó vagyok. Mellettünk lakott egy nyilas. És akkor még rögtön aznap a Filep Ákos azt mondta, hogy menjek a Bangha Béla utcába, a legénylakásába. És akkor a férjemmel mi odamentünk. És az Ákos megkérte a debreceni menyasszonya iratait – abban az időben bárkinek kiadták, hogyha olyan illetékbélyeggel beírt, hogy küldjék meg –, én megtanultam a nagymamáig, nagypapáig mindenkinek a nevét, és elvonultam a Bangha Béla utcába, ahol rajtam kívül még egy fiatal zsidó nő volt, ugyanígy hamis papírokkal. Azt is a Filep Ákos szerezte, de az nem az ő menyasszonyának az irataival volt, mert ugye nem lehetett két Csapó Ella egy lakásban. Egy udvari lakás volt, és mindig le kellett húzni a redőnyt, becsukni az ablakokat, mert ugye a függőfolyosóra nézett az ablak, és ott jöttek-mentek az emberek. Ezt a lakást az Ákos egy Rakovszky Jóska nevű főhadnaggyal bérelte. A Rakovszky is tudott arról, hogy mi ott vagyunk, mert előtte nőket vittek ezek oda. Na most, hogy én ott laktam, meg még egy zsidó nő volt ott, nem mehettek föl a nőkkel. Tudomásul vette, és kész. És az Ákos a férjemmel mindennap vagy minden másnap feljött, hogy ne legyen feltűnő, hogy most nem járnak föl. Amikor már az oroszok Pesten voltak, visszamentem a Szerzetes utcába, a kibombázott lakásba. A férjem végig ott volt. Az egy rettenetes idő volt.

A felszabadulást már az óvóhelyen éltem meg. Nekem volt egy féltestvérem. Az apukámnak volt egy gyereke házasságon kívül, akit elismert. Ő orvos lett, és a János szanatóriumban dolgozott [A János szanatórium (Városmajor u. 68.) 1912-ben kezdett működni. A teljes körű orvosi ellátást nyújtó intézmény felszereltségében, műszerezettségében a korban kifejezetten modernnek

számított. Számos ismert művészt (pl. Ady, Babits) kezeltek itt. 1951-ben államosították. – A szerk.]. Félzsido volt, mert az anyja keresztény volt. És akkor volt olyan, ha házasságon kívül született, és az anyja keresztény volt, akkor kereszténynek számított. [Ez nem minden esetben volt így. Ehhez külön eljárás, mentesítés kellett a hatóságok részéről, ami nem minden esetben járt sikerrel. – A szerk.]. Ő ott volt nálunk karácsony este a Szerzetes utcában, és már nem tudott visszamenni a szanatóriumba, mert az oroszok akkor már két házzal odébb voltak. Akkor már tudtuk – mert a János Szanatórium a Városmajor utcában volt, mi meg a Szerzetes utcában laktunk, az Óbudán, a Zsigmond térnél volt –, hogy most már nem fog sokáig tartani. Amikor már egész közel dörögtek az ágyúk, a férjem kiment a ház elé, és meglátta, hogy ott fekszik tíz német hulla, akkor már én is le mertem menni az óvóhelyre a kibombázott lakásból a férjemmel, és akkor már deklaráltam, hogy itt vagyok. És másnap jöttek be az [Természetesen december 24. előtt még a Margit vonalnál álltak a szovjetek. Az áttörés után december 26-tól kezdték meg az ostromot. Érdekes viszont, hogy az említett területen épp egy hónappal később indult meg a szovjet előnyomulás, 1945. január 25-26-án, tehát valószínűleg úgy emlékezhetek erre, hogy karácsony után egy hónappal. Ekkor indult meg a szovjet támadás, a Szent János Kórház és a Kis-Sváb-hegy körül. Január 27-re mindkettő elesett, a Városmajorral együtt. Ekkor indultak északra, a Szemlő-hegy és a Marcibányi tér irányába. – A szerk.].

Féltünk, hogy minket, fiatal nőket megerőszakolnak. Akkor erről már tudtunk, mert a visegrádi szobalányom megjelent a nővérével, hogy Visegrádon megerőszakolják a nőket. Ez a lány a mi pesti szobalányunk volt, aki egy visegrádi lány volt. Nothaft Erzsébet. Pesten volt az nyolc vagy tíz évig a szobalány. Ők elmenekültek a testvérével, és azért jöttek hozzánk, mert azt gondolták, nekünk van elég ennivalónk. Hát persze, még egerünk is volt hús helyett! Akkor kitömtük a hasamat különböző törülközőkkel, és azt tanultuk meg, hogy „Ja budu mama”, hogy anya leszek. Mert valaki tudott ott szlávul [oroszul]. És azt hittem, hogy ez engem majd meg fog menteni. De engem nem bántottak, mert amikor bejöttek az orosz katonák, a férjem rám dobott egy kabátot vagy valamit, úgyhogy nem látszottam ki abból az ágyszerűségből. Valamilyen kempingágyon feküdtem. Közben az apuka és az öcsém is odajött. Ott voltunk mind egy kupacon. Az valami rettenetes volt. Egy ötven négyzetméteres lakásban a két nő Visegrádról, a férjem, az apuka, az öcsém meg én. Hatan. Mondom, ennivalónk semmi nem volt.

A Filep Ákos pár nap múlva, amikor már az oroszok ott voltak, felküldött valakit, hogy az oroszok elkapták a Zsigmond téren. És akkor az öcsém meg én mentünk, hogy megmentjük, mert én jól beszéltem franciául, és azt gondoltam, hogy az oroszok biztos tudnak franciául. Ez volt az első nyelvi tapasztalatom az orosz nyelvtudással. Gondoltam, majd én megmagyarázom, hogy ez az Ákos milyen világrendes, és kihozom onnan. Na most az történt, hogy mentem az öcsémmel, és jött szembe két orosz. És nagyon megtetszettem neki mind a húsz évemmel. Amikor közeledtek, valaki hátulról biciklivel elénk állt, és az oroszok hasra estek, és mi el tudtunk rohanni. Azt nem tudom, hogy utána mi történt szegény biciklistával, de el tudom képzelni. Végül ki tudtuk az Ákost hozni az oroszoktól, persze nem francia nyelvtudással, hanem mondtam, hogy „jevrej” [orosz: 'zsido'], azt is tudtam oroszul, és mutogattam rá, úgyhogy mondták, hogy menjünk a francba. Akkor elmentünk őhozzájuk, és a mamája szerzett lóhúst, és meghívott nagy ebédre.

Filep Ákost a háború után igazolták is. Apuka meg én szaladgáltunk, hogy igazolják. De mégis kitették a rendőrségről, mert akkor már hiába volt igazolva. Akkor elment egy gyárba munkásnak, és miután nagyszerűen sportolt, röplabdacsapatot szervezett a gyárban. És ez a röplabdacsapat

bekerült aztán az országos bajnokságba, és így csinálta aztán végig egészen nyugdíjba vonulásáig. Amikor kimentem Izraelbe, azt mondtam neki, hogy „Ákos, én akarok neked a Jad Vasemben fát állítani”. És akkor azt mondta: „Nem engedem meg, Kati, én nem azért csináltam, hogy nekem bárki megköszönje!” Szóval ő egy világrendes ember volt. Ő nem volt politikus, és nem is politikai meggyőződésből csinálta, hanem kizárólag emberségből. Öt évvel ezelőtt halt meg. Még most is a fiával, az anyjával minden nap beszélek. A fia a keresztfiam lett, amikor született, 1951-ben.

A felszabadulást eufóriában éltük meg. Az ostrom után rögtön elkezdtem buzogni. Nem tudtuk, hogy megvan-e még a Kálmán utcai lakásunk. Ugye híd nem volt [*A visszavonuló német hadsereg ugyanis az összes budapesti hidat fölrobbantotta. – A szerk.*], és az apuka valami csónakon átment Pestre, és nem merte nekünk visszafelé megmondani, hogy a lakásban lakik egy Konkoly-Thege Balázs nevű arisztokrata – ez az a híres család –, akinek a hatszobás lakásból kiutaltak hármat, és a másik háromból kiszedte a bútorokat, és avval fűtött. Úgyhogy szegény apukám ott állt a télben február tizennegyedikén – ugye tizenharmadikán szabadult fel Buda – lakás nélkül volt, illetve lakás az volt, csak nem volt benne bútor. Szóval rettenetes körülmények voltak. És akkor én úgy döntöttem – a Zsigmond téren volt egy szocdem kerületi pártház –, hogy én most párttag leszek, mert a németeket én megbosszulom, meg a nyilasokat meg mindenkit, aki bántott. És akkor egész aktív politikai életmódot folytattam. Egyből delegáltak mint szocdemet a Kéthly Anna mellé a Palace Szállóba, ami a Rákóczi úton volt. És akkor én ott jelentkeztem mint írni-olvasni tudó lény, meg a Justus meg a Schiffer Klára [*Szakasits Árpád lánya – A szerk.*] meg a Szakasits Árpád – szóval ilyen jó kis társaságba keveredtem [*Justus Pál (1905–1965) – társadalomtudományi író, költő, műfordító. 20 éves kora óta részt vett a munkásmozgalomban, tagja volt a Kassák Lajos vezetése alatt álló baloldali szocialista Munkakörnek. 1945 után az SZDP központi vezetőségének tagja, agitációs és propagandaosztályának vezetője, majd országgyűlési képviselő volt. 1949-ben a Rajk-per másodrendű vádlottjaként elítélték, és 1955-ben szabadult, akkor rehabilitálták. Haláláig a Corvina Könyvkiadó felelős szerkesztője volt. – A szerk.*]. És akkor nekem mindig adtak valami harci feladatot: diktálni, írni, fogalmazni, „szóval, mint egy fontos ember”. Én meg azt akartam, hogy nekem harcolják ki, hogy a jogra felvegyenek, mert ugye ez volt a vágyam.

Aztán elkezdtem keresgélni a barátaimat, ki maradt életben. A Reiner Évi meg a testvére életben maradt. Anyukáék öten voltak testvérek, négyen meghaltak. Apukáék hárman, egy Amerikában, a másik meghalt. Szinte mindenki meghalt. Osztálytársnőim, barátaim. Mindenki. És nem éreztem semmit, csak gyűlöletet. Bosszúállást. Szégyent. Mint zsidó. Visszatértem azonnal, még 1945-ben. Bementem a hitközségre, és azt mondtam, hogy én zsidó vagyok. Mondtam, hogy az anyámat elpusztították, és az egész családját, és én meg zsidó vagyok. A visszatérésemet nagyon emberien fogadták a hitközségnél. Megértették. Látták, hogy 1939-ben tizenöt-tizenhat éves voltam. Nem kellett semmi, se tanú, semmi. Mert amikor áttértem, akkor kellett tanút vinni. Ide semmit nem kellett. Csak adót fizetni. Segélyt a hitközségtől nem kaptam, de nem is kértünk. Nem volt rá szükség, mert az apuka rögtön elkezdett dolgozni, és a férjem keresztény volt, és az is dolgozott.

Borzalmas volt minden, de engem akkor csak az anyám foglalkoztatott. Tudtam, hogy az anyámat deportálták, és azt is tudtam, hogy nem adott életjelet, és nagyon féltettem az apámat, hogy a tudomására jut. Oda is költöztem hozzá, az ablak nélküli, papírokkal beragasztott Kálmán utcai lakásba. És én ott éltem apukával. Egy darabig írtam leveleket, és leküldtem Debrecenbe Filep Ákosnak, hogy adja fel azzal, hogy az anyuka Svédországban van. Félttem, hogy apuka öngyilkos lesz. Ő valójában soha nem tudta meg, hogy az anyuka meghalt. Várta az anyukáról a híreket,

ugyanis a bátyjáról sem tudta fixre, hogy meghalt. Mert a bátyja is ügyvéd volt, és az is meghalt Auschwitzban. Lehet, hogy sejtette, de nem tudta, és erről azért nem beszéltünk, mert nem akartunk egymásnak fájdalmat okozni.

Apuka 1945-ben, amint lehetett, folytatta az ügyvédi munkát. Én csináltam a német levelezést, mert apuka ügyvédjelöltje munkaszolgálatban meghalt. Apuka aztán a Népbíróságot [lásd: népbíróságok Magyarországon] is vállalta mint ügyvéd. A NOT-nál [Népbíróságok Országos Tanácsa] volt bíró, Pesten, egy fél évig. Azt akarta apuka, hogy az Endre László-ügyben lehessen ügyész. Én nem tudom, miért, de azt gyűlölte a legjobban. De én nagyon igyekeztem kerülni ezeket a témákat a vele való beszélgetéskor, mert mindig attól féltem, hogy oda jutunk, hogy az anyuka életéről vagy haláláról beszéljünk. Nem akartam nagyot hazudni, és kerülni akartam ezt az egész témát. Aztán az Endre László-ügy elmaradt, mert apuka meghalt közben. Egy orosz halálra gázolta 1946. február hatodikán.

A Parlamentből, mert akkor ott volt a Külügyi Akadémia, ahova jártam, mentem haza apukához, és mondták, hogy apuka nem jött haza. Egy ügyfele jött, és egész este sétáltunk az utcán, és vártuk az apukát, mert akkor még nem volt telefon. Másnap valahogy telefonhoz jutottunk valamelyik ismerősnél, és felhívtuk a rendőrséget, a tűzoltóságot. Senki nem tudott semmit. Akkor felhívtunk minden kórházat, és a Rókusban azt mondták, hogy igen, baleset érte tegnap, valaki jöjjön be. De azt nem mondták, hogy meghalt. Az öcsémmel összeköltöttünk egy kofferba pizsamát meg fogkefét meg ami kell, és konflison mentünk a Rókusba. És amikor a kapunál megkérdeztük, hogy hol fekszik, az öcsémnek volt egy rossz előérzete, és szorosan mögém állt. Elkezdtek keresni, és mondták, hogy tegnap háromkor meghalt. Elmentünk a hullaházba, mert nem akartam elhinni. Úgyhogy minden rendszer elvitt valamit. Apukát hamvasztottuk, és a Rákoskeresztúri temetőbe került. Az apukának zsidó barátja a háború után egyetlen, a Beck Sala bácsi maradt életben. Ő aztán professzorom lett az egyetemen, de nem vizsgáztatott, mert azt mondta, hogy elfogult velem, úgyhogy csak beült a magánjogi vizsgámra a Nizsalovszkyhoz, beült mint hallgató, és amikor készen voltam, akkor könnyezve mondta, hogy „De kár, hogy az apád ezt nem érthette meg!”.

Az egyetemi tanulmányaimat 1945 szeptemberében kezdtem. A háború után rögtön felvételiztem a Külügyi Akadémiára [A Külügyi Akadémia létesítéséről az 1948. évi LVIII. törvény döntött (noha az intézmény már 1945 óta működött). Célja: „A magyar külügyi igazgatás és a külkapcsolatokkal foglalkozó intézmények számára megfelelő felkészültséggel rendelkező alkalmazottak folyamatos képzése.” Az Akadémia két éves volt. – A szerk.]. Felvettek. És közben Egerben kezdtem járni a jogra. Ott volt a jogakadémia, ahova rendkívüli hallgatóként bejárhattam, és ott papok voltak [Az Egri Érseki Jogakadémia 1774-től az 1949-es államosításáig működött. – A szerk.]. De nem kellett felvételizni, hanem csak provizórikusan vettek föl, mert akkor még nők nem vettek föl [lásd: nők a közép fokú és a felsőoktatásban], és azt mondták, ha közben kijön a jogszabály, akkor állandósítanak. Így ott rendkívüli hallgatóként tanultam, és vizsgázhattam. Rettentően utáltak, mert mezei jogász voltam. A mezei akkor azt jelentette, hogy nem jártam be, mert nem laktam Egerben, de nem is járhattam be, mert rendkívüli hallgató voltam. És amikor először lementem szigorlatozni, akkor ott úgy volt, hogy az ottani polgármester fia meg a főszolgabíró fia – mert 1945-ben még ez a rezsim volt [Vagyis még nem történt meg a közigazgatás átalakítása, a tanácsrendszer kiépítése. – A szerk.] –, ezeknek a gyerekei vizsgáztak. És akkor leültettek ötöt egy sorba, föltek egy kérdést, ha egy nem tudott felelni, jött a következő, ha nem tudott felelni, jött

a következő, amíg valaki nem felelt. Ezek az ifjak az apukának a tarokk-, a bridzs- és nem tudom, milyen képességeiben és a profokkal való kapcsolatában voltak jók, és nemigen tudtak, és nálam mindig megakadt a kérdés, és én megfeleltem. Öt órán át egyedül vizsgáztam. A végén a többiek ki kellett rámolni onnan. De megkaptam a kitűnőt. Akkor azt mondta nekem a Börcsey nevű pap – ornátusban volt –, hogy mezei egeret ismerek, de mezei jogászt utálok. Ez voltam én.

Látszott, hogy utálták a gondolatot, hogy egy nő erre a pályára menjen, mert akkor még ilyen egyáltalán nem volt. Volt két nő, akik Pozsonyban végeztek, és akkor később nosztrifikálták az ő diplomájukat, de akkor én már kész voltam, amikor őket nosztrifikálták. Gesztler Dóra, úgy hívták az egyik nőt, a másikat Gáspár Ilinek. A Gáspár Ili tíz évvel volt idősebb, mint én. Ők zsidók voltak, és Pozsonyban, jóval a háború előtt jártak egyetemre. Egerben rajtam kívül egy lélek nem volt zsidó, de ez nem zavarta őket, inkább azt utálták bennem, hogy nő vagyok. Három évet jártam Egerbe, ott alapvizsgáztam, de már Pesten védtem meg a disszertációm. Addigra megjelent a jogszabály, hogy nők is járhatnak a jogi egyetemre [*A budapesti jogi kart az 1912-13-as tanévben nyitották meg a nők előtt. A Tanácsköztársaság bukását követően azonban több egyetem is szigorú szabályozásokat vezetett be, és igen kevés nőt vett fel. 1925-re a nőhallgatók száma a tíz évvel korábbi közel 1600-ról 11-re csökkent. A jogi karon rendes hallgatóként egészen 1946-ig nem készülhettek jogásznak. – A szerk.].*

A jogakadémiával egy időben jártam a Külügyet is, mert oda is rögtön fölvettek. A Külügyi Akadémia a Parlamentben volt, a Wesselényi báró [lásd: Wesselényi Miklós] volt az igazgató, és a Szalai Sándor volt a profunk. El is végeztem, be is hívtak a Külügybe, de én akkor nem mentem, mert a joggal akkor még nem voltam kész, és nem tudtam, hogy mit fogok választani, jogot vagy diplomáciát. Engem egyből ki akartak helyezni Svájcba. De mivel a jogi egyetemen akkor lettem harmadéves hallgató, nem vállaltam el. Ez egy kapós évfolyam volt, mert le kellett váltani az egész diplomáciát, és én nyelveket nagyon jól beszéltem. Az Akadémián franciául ment a jog, angolul ment a történelem, de azt nem tudtam vállalni, hogy abbahagyom a jogot, mert nagyon szerettem.

Amikor a pesti jogi egyetemre átiratkoztam, már rendes hallgató voltam. Akkor az egyetemen csak minimális lány volt. Főleg fiúk voltak, mert a teológusok is velünk tanultak. Nyolc lány volt. Mind zsidó volt. A fiúk között is voltak zsidók. Mi nem nagyon tolakodtunk bejárni az egyetemre. Leginkább szigorlatokat mentünk hallgatni, meg alapvizsgákat, hogy tudjuk, hogy ez hogyan működik. De előadásokra nagyon ritkán. A Nizsalovszky professzorhoz jártam be, az magánjog professzor volt [*Nizsalovszky Endre (1894-1976) – jogtudós, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1938-tól 1957-ig tanított a budapesti tudományegyetem jogi karán tanított mint a magánjog tanszékvezető egyetemi tanára. – A szerk.]. Rendkívül jók voltak az előadásai, a Gajzágóhoz nemzetközi jogra, az is egy nagyon tüneményes dolog volt. A Gajzágó professzor az Apponyi Albertnek volt a titkára az első világháború után, és a békekötésre ő ment ki vele [Gajzágó László (1883-1953) – diplomata, egyetemi tanár. 1919-től a Külügyminisztérium munkatársa, 1920-tól a minisztérium politikai osztályának referense, több ízben képviselte Magyarországot a Népszövetségben. 1936-tól 1949-ig az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán a nemzetközi jog tanára. Apponyi vezette az első világháború utáni békekötésre kiment magyar delegációt. – A szerk.]. A Gajzágó professzor nyolc nyelven beszélt anyanyelvi szinten. Mentem szigorlatra, és előttem volt valaki vizsgázni. Ez egy óriási terem volt, ahol a Gajzágó vizsgáztatott. És állt a tanársegédjével, és franciául társalogtak. A belügyből küldtek valakit, akit le kellett vizsgáztatni, és őrjöngött a Gajzágó, mert szerinte semmit nem tudott, csak annyit, hogy apuka elvtárs jól van. Beszélgettek, és én rettentő zavarba jöttem,*

mert nem láttak engem, ahogy álltam ott az ajtóban. És akkor mondja a Gajzágó a tanársegédnek, „most meg jön egy liba”, amikor látta, hogy egy nő jön. És én aztán megelégeltem, előrementem, és franciául közöltem vele, hogy liba minőségemben itt vagyok. Mondtam neki, hogy ki vagyok írva vizsgára. Választani lehetett a tételek közül, hogy franciául, németül vagy angolul vizsgázunk. Nem kellett, csak előny volt. Ez volt a Gajzágó heppje. És bent akart tartani liba minőségemben. De mondtam, „Nem, én ügyvéd szeretnék lenni”. Ez már a doktorrá avatásom előtt az utolsó szigorlataim egyike volt. A közösség nagyon jó volt, még most is összejövünk.

A jogi egyetemet 1949 júliusában fejeztem be „summa cum laudé”-val és szinte még aznap elkezdtem dolgozni. Huszadikán avattak, és délután már bementem az egyes számú ügyvédi munkaközösségbe. De akkor még Kölcsynek hívták, nem egyesnek. Ez volt az egyetlen. Azért mentem a munkaközösségbe, mert privát ügyvéd akkor már nem vett föl, mert nagyon sok adót kellett volna fizetnie. Ott egy Révai Tibor nevű főnök volt [Révai Tibor (1907–1983) – jogász, egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora. 1935-től ügyvéd, majd 1940-től munkaszolgálatos volt. 1945–1948 között Munkács szovjetügyvéd. 1948-ban áttelepült Budapestre, és tagja lett az első budapesti ügyvédi munkaközösségnek. 1952-től 1956 októberéig az Ügyvédi Kamarák Országos Bizottságának főtitkára volt, majd 1958-ban az újjászervezett Ügyvédi Kamara elnökségi tagja lett. 1961-től az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanára volt. – A szerk.]. Ő Munkácsról jött, a Szovjetunióból azzal, hogy munkaközösséget alakítson Magyarországon. Én az ő jelöltje voltam. Aztán az egyetemre ment át magánjogi profnak, és a baráti kapcsolatot élete végéig tartottuk. Nagyon-nagyon szerettem, a feleségével még most is jóban vagyok. Tehát az avatásom után én oda bependerültem, és közöltem, hogy engem most avattak doktorrá, és itt szeretnék ügyvédjelölt lenni, mert itt több ügyvéd van, és arra specializálhatom magam, ami nekem tetszik. Azt mondta, jó, de meg kell várnia a munkaközösség többi tagjának a véleményét, és értesíteni fognak, hogy fölvettek-e vagy sem. És rá három napra kaptam egy sürgőnyt, hogy azonnal jelentkezzem. Felhívták a rektort, a Marton Gézát [Ő 1948–52 között a jogi kar dékánja volt. – A szerk.] referenciát kérni rólam, és azt mondta, hogy borzasztóan sajnálom, hogy ügyvédjelöltnek akar menni, mert itt akartam tartani a tanszéken. Úgyhogy fölvettek. 1949. szeptember elsejétől lettem ügyvédjelölt, és onnan mentem nyugdíjba is.

És szinte rögtön az után, hogy felvettek a Kamarába, katonai védő is lettem. Akkor volt nálunk ez a fokozott női program, hogy a nők és az egyenjogúság. 1949. szeptember huszadikán jegyezték be, és szeptember huszonhatodikán kaptam egy értesítést, hogy a katonai védők sorába felvettek, és ugyanakkor küldtek nekem egy blankettát, hogy töltssem ki, és küldjem be a Honvédelmi Minisztériumba. A blanketta olyan adatokat tartalmazott többek között, hogy van-e külföldi kapcsolatom, hogy levelezek-e külföldi személlyel, és nekem ugye a bátyám akkor már Bécsben élt. Az Imi 1948. február hatodikán disszidált Bécsbe, illetőleg hát ment útlevéllel, és nem jött vissza. Ő a Közép-Európai Banknak volt a levelezője, és kiküldték Bécsbe mint német levelezőt. És elfelejtett visszajönni. Akkor én odaírtam, hogy van egy testvérem Bécsben, és időnként telefonon beszélgetünk, és bizonyos rendszerességgel levelezünk. És akkor behívtak a Honvédelmi Minisztériumba, egy zsidó őrnagy volt ott. Novembernek hívták. Később ő lett Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának az elnöke [A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága tevékenységét 1957-ben kezdte, a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete elnevezéssel. – A szerk.]. És azt mondta nekem: „Eltársnő, minden rendben van maga körül és a képzése körül meg a vizsgái körül, de meg kell szüntetni ezt a levelezést a külföldön tartózkodó

testvérével, mert ez inkompatibilis, és olyan lehetőségeket ad, hogy maga bármiféle titoknak minősíthető körülményt véletlenül vagy szándékosan közöl az öccsével.” Én erre azt mondtam neki: „Kedves alezredes úr! Az jobb volna, ha a továbbiakban úgy leveleznék az öcsémmel, hogy Kovács Rózsika? És megkérdezném, hogy az aznapi székletürülése rendben volt-e? És akkor én jobb lennék?”. Akkor azt mondta, hogy „Menjen haza, és levelezzen tovább!”. Szóval voltak ilyen dolgok.

De amikor a kitelepítés volt [lásd: kitelepítések Magyarországon], akkor nagyon féltem, mert megkaptuk a kitelepítő végzést, mert a férjem a háború előtt nagykereskedő volt, én meg ugye a nagypolgári származásom miatt. És a Virág Miklós, aki a pártközpontnak volt a jogtanácsosa, azzal akkor még egy ideig kollégák voltunk, mert ő is ennek a munkaközösségnek a tagja volt, amikor én jelölt voltam ott, és a Szabó Endre, aki akkor már orvosezredes volt a belügyben, elintézte nekünk, hogy ne telepítsenek ki bennünket. De hát mondjuk, ez volt az egyetlen, de ezt sem éreztem veszélynek, mert percek alatt megoldódott. Három nap alatt megoldódott ezeknek az embereknek a révén. Meg tudja, én mindig meg mertem mondani a véleményemet, mert a hatóságok, akik a jogszabálysértéseket és törvénytelenéseket okozták, ahogy mondta, amikor a levelezést abba akarták velem hagyatni az öcsémmel, ha az ember föllépett és határozott volt, akkor meghátráltak. III/III-asnak sem akartak beszervezni soha, mert annyira egyértelmű voltam. Soha nem kerestek meg, hogy én bárkiről jelentsek! Én azt sem tudtam, hogy ilyen létezik. Azt tudtam, hogy a házmesteréknél irántam érdeklődtek. De engem nem akartak beszervezni.

A pártba egyetlen egyszer akartak beszervezni. A párttitkárunkat Egri Gézának hívták. Az is zsidó volt. Az Egri nagyon szeretett engem, de egyáltalán, a munkaközösségben nagyon szerettek. Egy nagyon jó összetételű, és egy nagyon szoros baráti kört alkottunk. Összejártunk, együtt szilveszterezteztünk, szóval nagyon jó volt. Egyszer mentünk együtt vidékre tárgyalni az Egri Gézával, és akkor ott elkezdte, hogy iratkozzak be a pártba, és csináljunk olyat, hogy női szervezet a Jogász Szövetségben. És én mondtam neki: „Egy, én nem iratkozom semmiféle pártba.” Mondja: „Miért?” Mondom: „Mert én vallásos zsidó vagyok.” Nem voltam vallásos, csak ezt mondtam neki, mert tudtam, hogy az kizáró ok. És mondom: „Másodszor is, én ügyvéd vagyok, és nem nő. Én ugyanúgy ügyvéd vagyok, mint maga vagy a többi férfi, és nem vagyok hajlandó ilyen diszkriminációnak magam alávetni, hogy én nő vagyok, és ettől más vagyok, hogy ettől több jogom van vagy kevesebb.” És ez volt az összes vallási tárgyú beszélgetésem, amikor a munkaközösség tagja lettem. Valójában a háborút követő egy-két év kivételével már a politikával sem foglalkoztam. Amikor egyesült a két párt [az MKP és az MSZDP – A szerk.], engem kidobtak mint nagypolgári származásút, a férjemnek meg azt mondták, hogy ő elárulta a munkásosztályt azzal, hogy engem elvett. De a legjobb barátaink, a Szabó Bandiék – ő belügyi orvosezredes volt, a felesége a Párttörténeti Intézetben volt, és egyetemi tanár –, párttagok voltak. Aztán a munkaközösség tagjai is, akikkel mind jónak voltunk.

A vagyoni helyzetünk a háború után nagyon megváltozott. A visegrádi házat eladtam, mert betettek egy sváb családot, és azok nem engedték meg, hogy bemenjünk. Valaki szólt, hogy államosítani fogják a háromszobásnál nagyobb lakásokat és a nyaralókat, és akkor annak a svábnak, aki bent lakott, eladtam huszonötezer új forintért, de úgy, hogy egy zsebkendőt nem tudtam kihozni. És 1948. február hatodikán meg is jelent – vagy 1949-ben – az államosítási jogszabály, úgyhogy államosították volna [A házingatlanok államosításáról szóló rendelet 1952. február hatodikán jelent meg. Lásd még: államosítás Magyarországon III. – A szerk... Az apuka

lakásának a felét kiutalták egy Konkoly-Thege nevű arisztokratának, akinek a kedves drága anyukája azokból a szobákból, ahol nem laktak, kiszedte az ablakkereteket, az ott regnált. Aztán a nő szerzett magának egy önálló lakást, és mi fizettünk neki, hogy menjen a fenébe. Eleinte a tulajdonosnak – valami Kochnak hívták – én fizettem a lakbért. Aztán amikor apuka meghalt, az öcsém maradt egyedül a lakásban, és kiadta apuka irodáját valami ügyvédnek. De aki bérelte, aztán visszament a Pénzügyi Központba, mert nem jöttek hozzá ügyfelek. Aztán később kiutalták egy másik ügyvédnek, de én aztán nem foglalkoztam vele. A lakást aztán államosították. Ez egy ötszobás lakás volt, és akkor már nem lehetett ekkora lakást egy személynek fenntartani. Meghaladta az öcsémnek az igényeit. És különben is kiment.

A férjem a háború után egy szövetkezetben [lásd: kisipari szövetkezet] dolgozott, mert akkor már nem lehetett nagykereskedése. Én akkor társadalmi munkában az ötödik kerületi tanács pénzügyi osztályán dolgoztam, mert akkor be voltunk osztva társadalmi munkára. Ott el tudtam intézni neki, hogy kapjon iparigazolványt mint bőrdíszműves, amihez egyáltalán nem értett, de egész haláláig az volt. A férjemmel relatíve normális volt a kapcsolatunk. Hálás voltam, mert végeredményben, hogy én megmenekültem, az öcsém megmenekült, és az apám megmenekült, ezt nagyrészt neki köszönhattuk. De ez soha nem volt szerelmi házasság az én részemről. De nem válhattam el. Először azért, mert nem volt semmi egzisztenciám mint egyetemistának, engem el kellett tartani. Aztán 1955 körül súlyos beteg lett, és egy teljes évig kórházban feküdt. És amikor beteg lett, akkor meg a hála miatt nem válhattam el. Aztán 1970-ben, huszonkilenc évi házasság után végül is elváltunk. Aztán többet nem mentem férjhez. Egyszer majdnem, de végül nem bántam meg. Az egy akadémikus volt, persze zsidó. De azt mondtam, aki ötvennyolc éves koráig agglegény marad, avval valami nagy baj van. És aztán nem mentem hozzá, és nem is bántam meg. És annak a baráti köre lett aztán az én baráti köröm.

A háború után nagyon egyszerűen éltünk. Igyekeztünk megszerezni az élethez szükséges dolgokat, és amikor jobb nevű ügyvéd lettem, és pénzt kerestem, akkor nekem az akkori viszonyokhoz képest magas volt a jövedelmem. Persze a fizetésem maximálva volt, mert a munkaközösségben nem az ügyvéd kapta a pénzt, hanem a pénztár, és aztán azt hónap végén elszámolták. Aki nagyobb bruttót hozott be, az nagyobb nettót is vitt haza. Volt olyan, hogy négyezer forintot kerestem havonta. Amikor elmentem nyugdíjba, tízezer forinttal mentem el 1983-ban, ami azt jelenti, hogy sokat kerestem. De akkor sem annyit kaptam, amennyi járt volna, mert maximálták a plafont tizennégyezerben, és én annál többet kerestem.

Amikor beléptem a munkaközösségbe, hét ügyvéd volt ott, és mind a hét zsidó volt. Volt egy ügyvédjelölt, az keresztény volt. De annak, szegénynek, rögtön útilaput kötöttek a talpára. Engem azért vettek föl, mert egy ügyvédjelöltnek sok volt a munka, de amikor látták, hogy milyen strapabíró vagyok, akkor elküldték őt. Az egész munkaközösség és a kamarai vezetés is zsidó volt. A Bárd Imre bácsi, a Kamara elnöke, aki zsidó volt, akkor a Kovács István volt a Jogász Szövetség főtitkára, az is zsidó volt [Bárd Imre (1884–1958) – ügyvéd. 1902-től részt vett a munkásmozgalomban, a Tanácsköztársaság idején a külügyi népbiztosságon dolgozott. A Horthy-korszakban védte a perbe fogott kommunistákat. 1945-től részt vett a Magyar Jogász Szövetség vezetőségi munkájában; Kovács István (1921–1990) – jogtudós, államjogász, tanszékvezető, az MTA Állam és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a Magyar Jogász Szövetség titkára. – A szerk.]. Mesélek egy nagyon édes dolgot. Az akkori Szovjetunióból jött egy delegáció az ottani ügyvédi tanács és kamara vezetőségéből. Én voltam ugye a szép kislány, aki nyelveket beszélt. És

emlékszem, mentünk a repülőtérré, és leszállt a kamarai meg országos ügyvédi vezetőség, és odalépett hozzám az elnök, és azt mondja: „Mondja, lehet itt menni pénteken zsinagógába?” Ez volt az első kérdése, és rögtön engem szúrt ki. Minden évben voltak ezek a nemzetközi kongresszusok, és amikor Bolognában volt, ott akkor kommunista polgármester volt, és adott egy fogadást egy óriási teremben, és mi ott álltunk, és beszélgettünk. Mi már ugye jóban voltunk, mert minden évben találkoztunk, és egyszer csak belépett egy nő, és egyenesen odastartott hozzám, és azt mondja: „*Du bist Jude?*” [német: 'Zsidó vagy, ugye?']. Izraeli volt. És küldtek is nekem meghívót, mert a következő kongresszus Izraelben volt. És nem engedtek ki, mert azt mondták, hogy külön az én nevemre jött meghívó, biztosan akarnak tőlem valami besúgást vagy valami kémkedést. Amikor halálra ítélték a Nagy Imrét, akkor voltam először kint Párizsban, úgyhogy nem akartak beengedni. 1958-ban. Nem akartak beengedni, mert akkor volt, hogy júniusban ítélték halálra, és én mentem ki, és nem akartak beengedni. Azt mondták, hogy magyar nem jöhet be.

Napi tíz órát dolgoztam legalább. És nem is lehetett nem nagyon sokat dolgozni a munkaközösségben. Később listás védő is lettem, ami azt jelenti, hogy politikai ügyekben is jogosult voltam védeni. Ezt azért csinálták, hogy legyen egy nő, mert minálunk a nőknek teljes joguk van. És egyszer feljött hozzám egy nő, olyan ötven év körül lehetett, hogy a férje védelmére vállaljam el. És én kérdeztem, milyen ügyről lenne szó. És a következő derült ki: a férje háborús bűnös volt, embereket gyilkolt. Én erre kaptam egy rohamot, és ordítoztam, hogy „Mars ki! Azonnal menjen ki!”. És még visszaszólt az ajtóból, hogy azt mondták nekem, ide egy zsidó ügyvéd kell, hogy segítsen a férjemen. Nem vállaltam el. Sőt nem vállaltam el olyat sem, amikor kirendeltek a Katonai Bíróságról. Volt ez a dél-magyarországi mészárlás [lásd: *újvidéki vérengzés*], és körülbelül 1965-66-ban megtaláltak egy embert, aki ebben részt vett, és addig a Dunántúlon élt mint fuvarozó. Engem kirendeltek, hogy ennek a védelmére lássam el. Először megnéztem az iratokat, hogy miről van szó, és mondtam, hogy én ezt nem fogom vállalni. Ez egy olyan etikai kérdés, ami megoldatlan lesz örökké. Valakinek védeni kell, mert a perrendtartásban bent van, hogy mindenkit megillet a védelem a Fővárosi Bíróságnál folyamatban lévő ügyekben. De nekem az volt a véleményem, hogyan állhatnék oda védeni valakit, akit gyűlölök, és miattam ítélik halálra. Tudniillik, ezek azt csinálták, hogy összegyűjtötték a zsidókat és a kommunistákat, és kiengedték őket az erdőbe, és mint a nyulakat, ki tudott többet lelőni a menekülő zsidók közül. Akkor én mondtam neki, hogy engem rendeltek ki, kötelességem volt lejönni, de én nem vállalom. Szerencsére föl is akasztották. De nem én védtem. Ez volt egy ilyen rettentő megrázó dolog.

Meg volt egypár koncepció ügyem is. 1956 elején kirendeltek a Katonai Bíróságra egy francia követségi dolgozó védelmére, akit kémkedéssel vádoltak. A követségi dolgozót be akarták szervezni, ami nem sikerült. Hogy ő mit csinált a követségen, azt nem tudtam, de nem lehetett valami rettentő fontos pozícióban. Még a mai napig mint nyugdíjas ott dolgozik. Úgy akarták beszervezni, hogy ráállítottak egy belüleges dolgozót, egy csinos férfit, aki úgy akart a közelébe férkőzni, hogy kvázi udvarol neki. És beugrott ennek a csalátnak. Ez a férfi be akarta szervezni, hogy a francia követségről szolgáltatasson adatokat, de semmi lényegeset nem tudott szerintem. Ő ezt megtagadta. Ezek után letartóztatták, és a Fő utcában volt egy teljes évig. Én sose mentem úgy tárgyalni, hogy ne beszéltem volna az ügyféllel, vagy ne néztem volna meg az iratokat. Ezt a bíróság elnöke rólam nagyon jól tudta. És felhívott reggel, és azt mondta: „Legyen szíves bejönni nyolcra, mert itt lesz egész nap.” Odamentem, és akkor eléem raktak egy vastag aktát, és közölték, hogy a védelmet lássam el mint kirendelt védő. A lapozgatás közben találtam egy

meghatalmazást, és közöltem a bíróval, hogy „Tanácselnök Úr, itt van egy meghatalmazás, mit keresek én itt?”. Erre fogta, eltépte a meghatalmazást, és azt mondta: „Akkor nézze tovább!” Én akkor beszéltem az ügyféllel, és egyértelműen egy koncepció per volt, amiről ordított, hogy ez egy háttér nélküli bűncselekmény. És rövidesen megkezdtek a tárgyalást, miután én beszéltem az ügyféllel, és megnéztem az iratokat. Egy másfél órás tárgyalás során felmentették bűncselekmény hiányában. Én vittem őt haza írógépestül, mert akkor már egy éve előzetes letartóztatásban volt. És azóta minden évben, március huszadikán a mai napig ír nekem, hogy megemlékezik erről a napról, és köszönetet mond nekem.

Az ügyvédi munkám mellett tudományos munkát is végeztem. A Tudományos Akadémián voltak előadásaim. Az egyik előadást például a női bűnözésről tartottam. Aztán egy másikat a drogokkal kapcsolatban, a drogfüggőségben elkövetett bűncselekményről. Akkor volt több ilyen előadásom is. Ugye a vakok országában a félszemű király voltam, aki nyelveket beszél. Az előadások többségét francia nyelven tartottam, mert ezek nemzetközi konferenciák voltak. És tagja voltam a Nemzetközi Nőjogász Szervezet vezetésének [A *Fédération Internationale des Femmes des Carrières Juridiques (F.I.F.C.J.)*, azaz *Női Jogászok Nemzetközi Szervezete 1928-ban alakult Párizsban azzal a céllal, hogy a nők emberi jogaiért és a nők elleni diszkrimináció minden formája ellen harcoljon. A FIFCJ konzultatív státusszal rendelkezik az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) és a Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) mellett, és szorosan együttműködik az ENSZ több szervezetével (UNESCO, UNICEF, OIT, UNIFEM). – A szerk.*]. Gyakorlatilag a világ összes jogásznője, aki bíró, közjegyző, ügyvéd, szóval jogász volt, tömörült egy ilyen B konzultatív státuszú szervezetbe, ami az ENSZ-hez tartozott. Ez a B konzultatív státusz azt jelentette, hogy másodrangú. Részt vehettünk minden ENSZ gyűlésen, szavazati jog nélkül. Ennek egészen a nyugdíjba vonulásom napjáig én voltam az egyik magyar vezetője. Egyszer jogreferensnek is felkértek az ügyvédi kamarában. Az pedig a terhes nő fokozott büntetőjogi védelmével kapcsolatos munkám anyaga volt. A jogszabály csak akkor engedte minősítetten büntetni a terhes nő bántalmazását, ha a szüléskor meg lehetett állapítani, hogy okozati összefüggés volt a tettlegesség és a szülés között. Nekem viszont az volt az álláspontom, ha egy terhes nőt bántalmaznak, és az okozati összefüggés esetleg csak a szüléskor derül ki, akkor legyen lehetőség arra, hogy nem minősített esetben is fokozottabban lehessen védeni a nőt. Szóval mindig kipécéztem magamnak valamit, mert rettentő szerettem a tudományos munkát is. Kevésnek találtam a mindennapi ügyvédi ténykedést, ami tulajdonképpen nem az én iniciatívámból indult ki. Jött az ügyfél egy konkrét ügygel, és akkor azt képviselni kellett. Nekem meg impulzust adott valamelyik ügy, hogy elkezdjem kutatni, hogy ez milyen összefüggéseket tartalmaz, és elkezdtem ráállni, már amennyi időm volt. Nagyon sokat dolgoztam. Publikálni viszont nem nagyon sokat publikáltam. Azt szeretnék volna, ha a kandidatúrát megcsinálom, de az, hogy az ember dolgozzon mint ügyvéd napi tizenkét órát, és közben kutatómunkát végezzen könyvtárakban, pont amikor munkaidő van, nem fért össze. És közben még letettem a felsőfokú nyelvvizsgákat franciából és németből, mert az is kellett, hogy a nemzetközi konferenciákon fordíthassak. A nemzetközi kongresszusokon én fordítottam. Kijött mindig két rádiós velünk, és én fordítottam az interjúkat, úgyhogy aztán „hálából” velem is csináltak sokszor interjút. Aztán a rádióban sokszor kértek tőlem interjút. Én voltam a Magyar Rádióban a kedvenc egy ideig. A Magyar Tévében egyszer voltam, ez lehetett 1962-63-ban, de a rádióba rendszeresen hívtak.

Az öcsémrel 1956 októberében találkoztam aztán először. 1956-ban én pont kint voltam Bécsben, amikor volt a forradalom [lásd: 1956-os forradalom]. Volt egy futballmeccs, és nekem volt egy nagyon kedves barátom, Friedmann Jocónak hívták – nem kell hogy mondjam a származását –, és ez a belügyben volt, és mondtam neki: „Jocó, az öcsém kint van most már majdnem egy évtizede Bécsben, és én nem láttam. Nagyon szeretnék kimenni!” Azt mondja: „Jól van, holnap hozom neked az útleveled.” Hozta is. És kimentem október tizenkettedikén vagy tizenharmadikán, mert akkor volt a meccs, és vissza akartam jönni huszonnegyedikén vagy huszonötödikén. De nem tudtam, mert közben kitört itt a forradalom. A forradalomról tulajdonképpen már aznap tudtunk. Aznap mentem az „Elfújta a szél”-re [Az 1930-as években filmesítették meg Margaret Mitchell hasonló című művét Vivien Leigh és Clark Gable főszereplésével, és ezt még a háború után is sokáig játszották. – A szerk.], és akkor a férjem telefonált, és azt mondja: „Képzeld el, itt a Kossuth Lajos utcában égetik az orosz zászlókat.” És mi majdnem frászt kaptunk, mert tudtam, hogy lehallgatnak minden telefont, hiszen büntetőügyekben sokszor visszajátszották, hogy mi zajlott a telefonon. És azt hittem, hogy elmebajt kapott a férjem, hogy bemondja a telefonba. Akkor derült ki, hogy forradalom van, és akkor rögtön bekapcsoltuk a rádiót, és éjjel-nappal hallgattuk. Azt mondták, hogy fegyveres beavatkozások is vannak, meg embereket akasztanak, de nem tudtuk konkrétan, hogy mi, mert reggeltől estig a Nabucco „Rabszolgakórus”-t és az V. szimfóniát játszották a magyar rádióban [A „Rabszolgakórus” Verdi 1841-ben írott Nabucco c. operájának részlete. Beethoventől viszont nem az V. szimfóniát játszották, hanem az Eroica nyitányt Beethoven 1803-ban írt III. (Eroica) szimfóniájából. – A szerk.].

Később, úgy novemberben jelentkeztünk a magyar követségen, mert egy ideig be volt zárva. És amikor végre bejutottam, persze nem az volt a legfőbb gondjuk, hogy én hazajussak Pestre. Azt mondták, hogy más dolguk is van, mint hogy engem hazajuttassanak meg a Szilágyi Pistának a feleségét. És akkor felírták a telefonszámot, hogy majd jelentkeznek. A férjem akkor már elég súlyos beteg volt, és elküldtük érte azt az ugrikot, akit meséltem az üzletből, hogy jöjjön ki. Még Pesten néha-néha benéztek az öcsémhez, ha arra mentek, ha el akartak adni valamit – mert mindig el akartak valami valutát adni. Bécsben egyszer csak megjelentek az öcsém lakásán. A telefonkönyvből nézték ki. Én nem tudom, hogy mikor mentek ki, de kint voltak, és rögtön embercsempészéssel foglalkoztak. És kihozták volna a férjemet is, de a férjem nem tudott németül, és azt mondta, hogy ő nem megy ki egy országba úgy, hogy nem tudja a nyelvet, és a felesége vagy a sógora tartsa el őt. Úgyhogy nem volt hajlandó. Aztán a követségről december másodikán telefonáltak, hogy indul egy autó Budapestre, ha akarok menni, menjek. Mentem. Akkor a magyar követség egy teherautón visszahozta Pestre azokat, akik kint ragadtak.

Akkor megfordult a fejemben, hogy kint maradjak. Én már kész ügyvéd voltam. És tökéletesen beszéltem németül, franciául és elég jól angolul is és oroszul is. Oroszul még a Külügyi Akadémián kezdtem el tanulni. Kötelező volt. Én akkor frissen disszidálnak számítottam, és ugye ott nyilvántartották ezeket. És szájról szájra ment. És én találkoztam egy kollégával, aki Szombathelyen volt ügyvéd. Véletlenül összetalálkoztam vele, megadtam neki a címemet, mert ha tud valamit, hogy egymást értesítsük, és akkor felhívott, hogy nem akarok-e, mert meg tudok pályázni egy Rockefeller-ösztöndíjat, kétezer schilling havonta, és egy ügyvédi irodában háromszor egy héten ügyvédjelölti tevékenységet végezhetek, miután tökéletesen beszélek németül. Úgyhogy a Rockefeller-ösztöndíjjal hetente háromszor egy ügyvédi irodába mentem volna, és kaptam volna kétezer schillinget a Rockefeller-től is azért, hogy abban az irodában dolgozom, és

kint volt az öcsém, aki akkor már sokat keresett. Az öcsémnek volt egy csokoládégyára, és aztán nagyvállalatok képviselőjét látta el nyugdíjazásáig. Úgyhogy én kint akartam maradni, de kifejezettem azért jöttem haza, mert volt ez a hálakomplexus. A férjem 1944-ben az életét kockáztatta, és mindent elkövetett, hogy túléljük én is és a családom is, akinek tudott, annak segített. És akkor azt nem csinálhattam meg vele, hogy betegen otthagynom egyedül. Aztán meg kiderült, hogy nem volt ő olyan egyedül soha. De én azt akkor nem tudtam.

Visszajöttem, pedig azt is tudtuk, mert a férjem a telefonban mondta, hogy antiszemita kitörések is voltak. Mesélte, hogy zsidóznak és nyilaskereszteket rajzolnak. Volt egy üzletünk akkor a Károly körút 6-ban. Egy alacsony, keskeny ház volt, aztán lebontották. És nyilaskereszteket festettek a kirakatra éjjel. De voltak más nyilas megnyilvánulások is. De amikor én visszajöttem december másodikán, akkor már nem voltak ezek, sőt december negyedikén volt az a nőtüntetés [1956. december 4-ére, a második szovjet katonai invázió első hófordulójára emlékeztetve, Gáli József, Obersovszky Gyula és Eörsi István szervezte meg a nők tüntetését a Hősök terére. A több ezer, gyászruhás nő a Hősök terére vonult, ahol megkoszorúzták az ismeretlen katona sírját. Ennek mintájára az elkövetkező napokban számos vidéki városban került sor hasonló tüntetésre. – A szerk.]. Akkor már itthon voltam, és mentem a Bajcsy-Zsilinszky úton, mert a Károly körüti üzletbe akartam bemenni, és lövöldöztek, úgyhogy beálltam egy kapuba [Forrásunk szerint sem 1956. december 4-én, sem másnap, amikor a nők a Március 15. téren, a Petőfi-szobornál akartak virágot elhelyezni, nem került sor lövöldözésre. A tömeget a karhatalom szovjet páncélosok és gyalogság segítségével oszlatta szét (Lásd: 1956 Kézikönyve I., Kronológia, 1956-os Intézet, Budapest, 1996). – A szerk.].

Nekem nem volt semmi bajom a Kádár-rendszerrel. Hazudnék, ha azt mondanám. A jövedelmem is jó volt, mert elég ismert ügyvéd voltam. És nekem még abban a szerencsében is volt részem, hogy minden évben utaztam, mert a férjem itthon maradt, és én ennek a Nemzetközi Nőjogász Szervezetnek a vezetőségi tagja voltam, és szolgálati útlevéllal minden évben mehettem kongresszusra. Egyszer sem kaptam turista útlevelet [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél] vagy pénzt, mert amikor szolgálati útra mentünk, akkor a szobát fizették, és kaptunk napidíjat. Tehát mondjuk, én egy kivételes helyzetben éltem.

A legjobb barátaim között van például Sugár János orvos, Eötvös-díjas egyetemi tanár [(1922) – patológus, az Orvostovábbképző Egyetem Onkopatológiai Tanszékének vezetője. – A szerk.]. Azokkal olyan családi kapcsolatban vagyok. És a másik a Krausz Péterék, aki egy lánykori barátnőmnek a fia, akinek van a négy gyereke. Svájcban vannak, és minden évben megyek hozzájuk Genfbe. Ők minden második héten felhívnak. Azokkal tartom a családi kapcsolatot. Be vagyok épülve mint családtag. A barátaim ma is mind csak zsidók. Kivéve a Filep Ákosékat, akiket nagyon szeretek.

Gyereket sajnos klinikai okból nem tudtam szülni, pedig nagyon hiányzik. És műtettem magam, mindent csináltam, hogy lehessen gyerekem. Fantasztikusan vágytam gyerek után. Aztán most van a négy Krausz gyerek. Mindent eltettem, amit rajzoltak, csináltak. Azt mondták, hogy jobb vagy, mint a nagyi, mert az nem tett el semmit. Imádom őket. Ők vallásos család. A zsidóságukkal kapcsolatban csak annyit szeretnék elmondani, hogy az egyik évben az egyik lány kint volt Amerikában ösztöndíjjal. És írta nekem: „Tudod, rettentő baj, hogy itt nincs zsidó közösség, és nem talállok barátokat.” És akkor én írtam neki rögtön egy levelet, hogy ne a szerint szelektáld az

embereket, hogy ki zsidó, és ki nem az, hanem az emberi értékek szerint. Én azt mondom nekik, hogy ne szűkítsék azt a kört, amiben élni akarnak, ne e szerint ítéljenek. Szóval én nem a keveredés mellett vagyok, és mindenki őrizze meg az identitását, legyen arra büszke, de ne határolódjék el. Nekem az az álláspontom, hogy ezt [az *elkülönülést*] nem ésszerű dolog fönntartani ilyen szigetekben [*mármint a diaszpórában*].

A valláshoz, amióta anyuka meghalt, nem nagyon van közöm. Minden évben július hatodikán elmegyek a Dohány utcai zsinagóga kertjébe, ahol a fa van [*A Varga Imre szobrászművész által készített fém szomorúfűz a Hősök temploma mögötti téren, amelynek minden levelére egy-egy mártír nevét vésték. – A szerk.*]. Anyuka neve is ott van. A Páva utcába is néha elmegyek. Anyuka neve oda is fel van vésve. De a Jahrzeitot nem tartom. Semmit az égvilágon nem tartottam. Annyit, hogy kimentem Auschwitzba 1952-ben vagy 1953-ban vagy később, amikor már lehetett Lengyelországba menni. Nekünk legjobb barátaink voltak a Szabó Ágiék, akik ott szabadultak fel [*Szabó Ágnes (1922) – történész, a Párttörténeti Intézet munkatársa volt. – A szerk.*]. És a férje, aki a belügyben volt, tudott autót szerezni magának, és négyen kimentünk Auschwitzba. Mert azt mondtam, hogy azok az emberek, akiknek Magyarországon halt meg a hozzátartozójuk, el tudnak menni temetőbe, akkor most én is el tudok menni. A krematóriumba vittem gyöngyvirágcsokrot, mert az volt anyuka kedvence. Borzasztóan meghökkentem. Anyuka Birkenauba került, és azokat a faházakat szépen rendbe hozták, fehér függönyök meg kis muskátli az ablakban, és az egész olyan volt, mintha itt csak lengyel kommunisták haltak volna meg. Zsidókról szó sem volt. Undorító volt ott a légkör Lengyelországban. És amikor ott voltunk, egy cigányvajda és az egész családja jöttek – ugye azok is nagyon sokan haltak meg ott. Az nagyon érdekes volt. Mindent végignéztam. A kemencéket, a büntetőket, ahol felállni nem tudtak, leülni nem tudtak. Vérrel volt összekelve. Mindent megnéztem. De nem tudom, hogy az anyuka hol halt meg. Gázkamrában, azt mondták az unokatestvéreim, akik visszajöttek. Úgyhogy ott voltam.

Amióta az anyu meghalt, és amióta a hatmillió zsidó meghalt, megszűnt az istenhitem. Előtte hittem, de utána soha többet. A barátnőm szerint mazochista vagyok, mert minden könyvet elolvasok, és minden filmet megnézek, ami a zsidóságról és a holokausztról szól. De fent akarom tartani a keresztények elleni gyűlöletemet. Érthető, nem? Nem akarom egy percre sem elfelejteni, ami történt. Zsidónak érzem magam. Régebben minden széderestét egy nagyon drága jó barátomnál tartottam, ahova most is minden kedden megyek. Ők nagyon vallásosak. Náluk mindig teljesen bekóved zsidó vacsora volt. Én pedig nagyon szeretem a maceszgombócot és a macesztortát. Még az én keresztény férjem is imádta a sóletet, a flódnit, a töltött libanyakat – a világon minden zsidó ételt [*Töltött libanyak (halsli): a liba húsból készítették a tölteléket, kenyeret vagy krumplit raktak bele, valamint hagymát és fűszereket. – A szerk.*]. És mindig felolvasták a „miben különbözik ez a nap a többitől”-t [lásd: má nistáná]. De amióta a férje meghalt, és ő megvakult, csak a szűk családja van ott. Azóta én sem tartom.

Izraelben talán 1988-ban voltam. Még a svájci követség intézte a vízumot [*Magyarországnak 1967–1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellal. – A szerk.*]. És beleüttettem az útlevelembe. Akartak adni egy külön lapot, én meg mondom: „Tessék beleütni!” Nagyon boldog voltam. Egy barátnőm élt kint egy ideig egy barátjával Izraelben. És még barátaim. Az egyik Tel-Avivban, a másik Jeruzsálemben. Beutaztam egész Izraelt Eilattól kezdve Tiberiásig, mindenhol voltam. Nagyon lenyűgöző volt, nagyon szép volt. Nagyon meghatottan jöttem el onnan. És nagyon megbántam, hogy nem voltam kint korábban, és nem maradtam kint. Ott azt éreztem, hogy

családon belül vagyok. Szóval, hogy nem kell félnem. Az arabok nem a zsidóság miatt csinálják, hanem területfoglalás, hatalom meg vagyon miatt, de Magyarországon a zsidóságom miatt utálnak. És hetvenévesen már késő volt. Életemnek talán a legboldogabb három hete volt. Szerettem ott lenni, és irtó sajnáltam, amikor vissza kellett jönni. És nagyon sajnálom, hogy többet nem tudok odamenni fizikai akadályoztatás miatt.

A rendszerváltásnak egyáltalán nem örültem. Azt mondtam, ha ilyen emberek kerülnek az élre, mint Antall, megint előkerül az antiszemitizmus. Félttem, és most is félek. És nem is az én életemet félttem, mert ez már nem az én életem, hanem ezekét a gyerekekét. És higgye el, jobb táptalajt ennek [az antiszemitizmusnak], mint Magyarország, még Németországban sem találni. Mert ez egy vele született, velejéig antiszemita, zsidóellenes, fasiszta nép. Félek tőlük, félttem az ifjúságot – nem vagyok nyugodt. Nyugodtabb voltam a kommunizmus alatt. Amíg a zsidó perek nem voltak, de akkor sem akartam elhinni először. Hanem volt egy barátom, aki a Szovjetunióban élt mint orvos. Ő belekerült ebbe a cionista orvosperbe, Moszkvában. És amikor mondta ezeket a dolgokat, hogy letartóztatták, először nem akartam elhinni. Szóval nem tudtam elképzelni, hogy ez valós. És a Kádár-rendszer alatt sem félttem. Nekem nem volt semmi bajom. A rendszerváltás óta viszont permanensen félek. Teljesen 1939-es itt a légkör.

A múltkori népszámláláskor volt egy olyan kérdés, hogy vallás [Az interjúalany a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást. – A szerk.]. Odaírtam, hogy zsidó, de semmi közük hozzá. De az, hogy a zsidóság kisebbség legyen, szerintem diszkrimináció. Mi zsidók vagyunk vallásilag. Az egy dolog. Magyarországon mi magyar állampolgárok vagyunk, Magyarországnak fizetjük az adónkat, Magyarországtól jár nekünk bizonyos szociális szolgáltatás. A zsidóság Magyarországon nem kisebbség. Nagyon ódzkodnék ez ellen. Én nem azt szeretném, ha összeolvadna, de azt sem szeretném, ha úgy lenne szerves része, hogy egy bizonyos fokú elkülönülésben. Én azt szeretném, ha teljesen egyenjogú állampolgár lennék mindenki mással, és senki ne merje szememre hányni, hogy én zsidó származású vagyok.

Itthon örülök, ha saját magamat el tudom látni. Már rég nem dolgozom, nyolcvankét éves múltam. Nem is ismerem már a jogszabályokat. És már nem is hiányzik. Reggel fölkelek hatkor, meghallgatom a Napkeltét [1989-ben indult közéleti magazinműsor az MTV-n. – A szerk.]. Aztán rendbe szedem magam, a lakást, elmegyek úszni, bevásárolni, sokat fekszem, és a barátaimmal járok össze. Egyszer egy héten kanasztázunk, egyszer egy héten csak traccsolni megyek föl, és minden szombaton egy barátnőmmel ebédelek, hol őnála, hol énnálam. És minden második vasárnap egy másik barátnőmmel, hol őnála, hol énnálam. És ezzel elmegy a világ. Nagyon sokat telefonálnak a gyerekek. A testvéremmel is most már csak nagyon keveset beszélünk. Ő elment 1948-ban, akkor én voltam huszonöt éves, ő volt huszonnégy, és az egy egész másik élet. Ők élnek a gazdag pénzarisztokrácia életét, és egész más az értékrendjük, mint nekem. Mindig fel szokott hívni, megkérdezi, hogy mi a politikai helyzet Magyarországon, mondom, nagyszerű. Hogy vagyok? Mondom, nagyszerűen, úgyhogy ilyen konvencionálissá vált. Két unokatestvérem él, az egyik Közép-Amerikában, annak nemrég halt meg a férje, a másik meg Ausztráliában. Ők idősebbek, mint én, és már a levelezés is nehezünkre esik. És nincs is más családtag. Csak a barátaim maradtak. Most azok az én családom.